

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

Goran Dujaković

Friedrich von Schmidt i restauriranje sv. Marka
u Zagrebu

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić, docent

Zagreb, 2015.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad
FRIEDRICH VON SCHMIDT I RESTAURIRANJE SV. MARKA U ZAGREBU

Goran Dujaković

SAŽETAK

Tema ovog diplomskog rada je *Friedrich von Schmidt i restauriranje sv. Marka u Zagrebu*, od 1876. do 1882. godine. Najprije je izložena povijest crkve od njene pretpostavljene izgradnje u XIII. stoljeću do trenutka kada je Schmidt preuzeo zadatak restauriranja crkve. Pri tome je osobit naglasak stavljen na intervencije i obnove provedene u razdoblju između XVII. i početka XIX. stoljeća. Zatim slijedi pregled projekta i protagonista, čijim je nastojanjima iniciranostilsko restauriranje prema historicističkim načelima. U radu detaljno su opisani svi zahvati predviđeni Schmidtovim projektima, kao i radovi u unutrašnjosti provedeni prema projektima Hermana Bolléa, a većim dijelom su rekonstruirani pomoću tiska toga vremena. Zaključno, u radu se nastojalo prikazati svojevrsnu revalorizaciju Schmidtova zahvata u intervencijama koje su uslijedile u XX. i XXI. stoljeću.

Rad je pohranjen u: Knjižnica Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži: 53stranica, 13 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: crkva sv. Marka u Zagrebu, Friedrich von Schmidt, stilsko restauriranje, neogotika, historicizam, Herman Bollé.

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić, docent

Ocjenjivači: dr. sc. Dragan Damjanović, izvanredni profesor, Filozofski Fakultet u Zagrebu
dr. sc. Predrag Marković, izvanredni profesor, Filozofski Fakultet u Zagrebu.

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane: _____

Ocjena: _____

Sadržaj:

Uvod.....	3
1. Izgradnja crkve sv. Marka	4
2. Ranije intervencije i obnove	10
3. Pitanje opstanka crkve	12
4. Angažiranje Friedricha von Schmidta kao restauratora crkve sv. Marka.....	13
4.1. Friedrich von Schmidt	15
4.2. Stilsko rješenje za crkvu sv. Marka.....	18
4.3. Usporedba s konceptom restauriranja zagrebačke katedrale.....	19
5. Restauratorski zahvati prema projektu Friedricha von Schmidta.....	22
5.1. Južno pročelje.....	23
5.2. Zapadno pročelje	25
5.3. Svetište	29
5.4. Krov.....	31
5.5. Zvonik	34
5.6. Herman Bollé i restauriranje unutrašnjosti.....	36
5.7. Potres 9. studenog 1880. godine.....	40
6. Revalorizacija neogotičkog sloja u recentnim konzervatorsko-restauratorskim radovima...	41
7. Zaključak	47
Popis ilustracija.....	49
Bibliografija	51

Uvod

Friedrich von Schmidt bečki je arhitekt, restaurator i slavni profesor bečke Akademije likovnih umjetnosti. Svojim je djelovanjem izrazito utjecao na širenje neogotike srednjom Europom te ga se može smatrati jednim od najznačajnijih arhitekata historicizma. Tema je ovog diplomskog rada Friedrich von Schmidt i restauriranje crkve sv. Marka u Zagrebu. Riječ je o prvom sveobuhvatnom historicističkom stilskom restauriranju na području tadašnje Banske Hrvatske, a istovremeno se može sagledati kao događaj kojim je inicirano širenje neogotike u našim krajevima.¹

Diplomski je rad podijeljen na šest poglavlja. Na početku je prikazan nastanak župe sv. Marka te izgradnja prve srednjovjekovne crkve u sklopu župe. Zatim slijedi prikaz intervencija i obnova koje su uslijedile od dovršetka crkve pa sve do trenutka kada Friedrich von Schmidt dobiva zadatak izraditi projekt za veliku historicističku obnovu, a radi se o razdoblju između XVII. stoljeća i prve polovice XIX. stoljeća. U trećem poglavlju slijedi pregled okolnosti i zbivanja koje su dovele do restauracije crkva sv. Marka u drugoj polovici XIX. stoljeća. Pri tome je naglasak stavljen na pitanje rušenja crkve, koje je prethodilo samoj ideji o restauriranju. U četvrtom poglavlju opisane su okolnosti koje su dovele do angažiranja Friedricha von Schmidta kao restauratora crkve sv. Marka. U ovom se poglavlju donosi i kraći osvrt na stilsko rješenje za restauraciju crkve te usporedba s konceptom restauracije Zagrebačke katedrale, koja je uslijedila samo nekoliko godina nakon početka radova na crkvi sv. Marka. Peto poglavlje čini srž ovoga rada. U ovom su poglavlju opisani svi zahvati koje je Friedrich von Schmidt poduzeo na crkvi sv. Marka. Svaki je dio građevine zasebno opisan, s tim da je prvo opisano zatečeno stanje, a zatim intervencija prema Schmidtovim projektima. U ovom se poglavlju govori i o Hermanu

¹DAMJANOVIĆ, 2013b: 63.

Bolléu i njegovom doprinosu restauriranju crkve. Zadnje poglavlje svojevrsna je revalorizacija Schmidtova zahvata u XX. i XXI. stoljeću. Postavlja se pitanje kakav su stav konzervatori u recentnim obnovama imali prema historicističkoj obnovi te na koji su način postupili u daljnjoj zaštiti spomenika.

Ovaj je rad nastojanje skupljanja građe i informacija o restauraciji crkve sv. Marka u drugoj polovici XIX. stoljeća, kako bi se istaknula vrijednost ovog spomenika, koji i danas stoji u povijesnoj jezgri Zagreba kao simbol grada i Republike Hrvatske.

1. Izgradnja crkve sv. Marka

Osnivanju župe i izgradnji crkve sv. Marka prethodilo je nekoliko povijesnih događaja koji su izravno utjecali i na razvoj samoga grada Zagreba. Crkva sv. Marka smještena je na središnjem trgu povijenog naselja Gradeca koje je, zajedno s Kaptolom na zapadnom susjednom brijegu, služilo kao osnova za današnji Zagreb. Nakon tatarske provale kralj je Bela IV. Zlatnom bulom 1242. godine Gradec proglasio slobodnim kraljevskim gradom, čime je započela i prva značajnija graditeljska djelatnost na tom području.² Građani su Zlatnom bulom bili obvezani o svom trošku utvrditi brijeg Gradec, kako bi se spriječili daljnji napadi i provale.³ Granice grada, uvjetovane topografskim prilikama, odredile su plato kao jasan rub prema strmoj padini na gotovo cijelom obodu.⁴ Osnovano je planirano naselje pravilnog tlocrta, koji se do dana današnjeg nije bitno izmijenio, a moguće je da su i ranije strukture integrirane u to novonastalo naselje.⁵ Postupna izgradnja Gradeca i proglašenje kraljevskog grada ipak nije podrazumijevalo izgradnju crkve. U privilegiju nedostaju neke odredbe, među kojima su i odredbe o plaćanju desetine, o pravu na vlastitu župu i izbor vlastitog župnika.⁶ Gradečko je stanovništvo još uvijek pripadalo starijoj župi sv. Margarete sa središtem u gradačkom podgrađu, na području današnje Ilice.⁷ Tek 1261. godine kraljica Marija dopušta građanima slobodan izbor župnika koji neće biti pod zagrebačkom jurisdikcijom, čime je i osnovana župa sv. Marka.⁸

²HORVAT, 2013: 12.

³BEDENKO, 1989: 9.

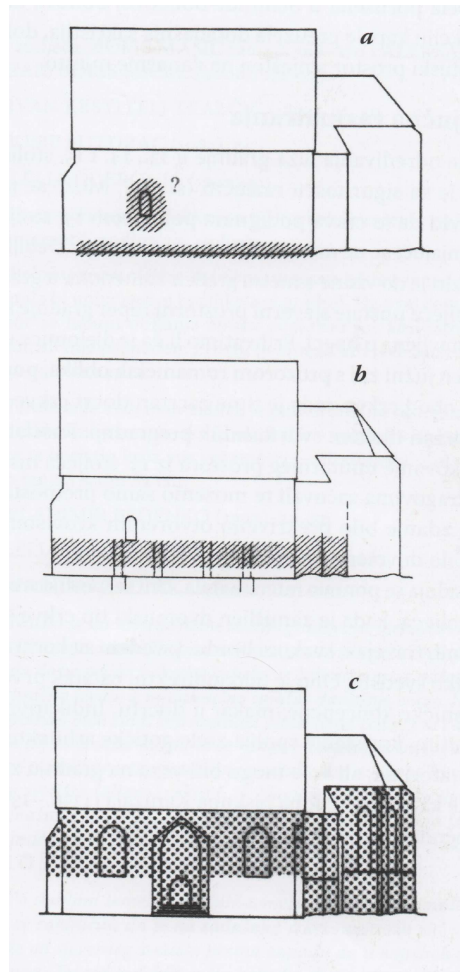
⁴Isto: 9.

⁵HORVAT, 2013: 12.

⁶KLAIĆ, 1982: 84.

⁷HORVAT, 2013: 11.

⁸N.N., 1875b: 856.

Sl.1 Shematski prikaz srednjovjekovnih slojeva crkve sv. Marka

- a. XIII. stoljeće
- b. XIV. stoljeće
- c. XV. stoljeće

Točno vrijeme gradnje i izgled crkve iz XIII. stoljeća nisu poznati, niti je u potpunosti razriješeno pitanje postojanja ranijih struktura, na koje upućuju nalazi naselja, objekata, pa i groblja koji su postojali još prije vremena Zlatne bule i tatarske provale.⁹ Može se, međutim, pretpostaviti da je bilo riječ o romaničkoj građevini, po uzoru na dominantan stil srednje Europe toga vremena, a takvoj pretpostavci u prilog ide i pronalazak romaničkog prozora na južnom pročelju crkve nakon uklanjanja žbuke u recentnim zahvatima (Sl. 1, a). Zorislav Horvat je na

⁹BUGAR/MAŠIĆ, 2008: 172.

temelju nalaza iz tridesetih godina XX. stoljeća, kada su bili pronađeni romanički prozor na južnome zidu i kameni temelji starijih građevina na sjevernoj strani, nastojao romaničku crkvu tipološki odrediti kao bazilikalni objekt, no ni za tu tezu ne postoji dovoljno dokaza kojima bi se mogla potkrijepiti.¹⁰

Tijekom XIV. stoljeća došlo je do prvih većih strukturnih promjena. U to doba Europom se širila gotika, pa su i ove preinake u potpunosti u duhu novoga stila. Zorislav Horvat na temelju arheoloških nalaza i kvadrangulacije tlocrta zaključuje, da je crkva iz toga razdoblja bila trobrodna dvoranska građevina sa skraćenim svetištem.¹¹ Prema tom opisu prostor crkve bio je po dužini podijeljen na pet svodnih traveja s omjerom širine brodova 2:3:2, što u potpunosti odgovara tipu dvoranske crkve.¹² Ostaci temelja kontrafora na južnome zidu te romanički prozor na istome, koji svojim položajem približno odgovara središtu traveja, također u potpunosti odgovaraju takvoj tipologiji (Sl.1, b). Argument da je svetište bilo skraćeno, potkrepljuje pronalaskom reške na unutrašnjosti svetišta, između starijeg zapadnog zida i novijeg istočnog.¹³

Početak XV. stoljeća ponovno dolazi do većih strukturnih promjena, koje će Schmidt u većim dijelom služiti kao osnova za kasniju regotizaciju u XIX. stoljeću.¹⁴ Janko Barléje crkvu XV. stoljeća opisao kao trobrodnu crkvu sa šesterokutnim svetištem, te dvjema bočnim kapelama.¹⁵ Svetište i bočne kapele su prema tom opisu bili nadsvodeni križno-rebrastim svodovima, a četiri masivna stupa dijelila su glavni brod od bočnih. Vanjski zid sa sjeverne i južne strane pridržavala su po četiri kontrafora, sa zapadne strane samo dva ukošena na

¹⁰ HORVAT, 2013: 14-17.

¹¹ Isto: 19.

¹² Isto: 19.

¹³ Isto: 19.

¹⁴ Isto: 20.

¹⁵ BARLÉ, 1896: 4-5.

uglovima, dok ih je na svetištu bilo ukupno šest (Sl. 1, c).¹⁶ Uz južni je zid bio prigraden bogatom profilacijom ukrašen portal koji je većim dijelom ostao sačuvan do danas te je od dva postojeća portala zadržao dominantnu funkciju. Iznad polukružno zaključenog portala uzdiže se šiljata luneta, unutar koje je raspoređeno jedanaest niša u kojima je smješteno petnaest kipova koji prikazuju Bogorodicu s Djetetom, Krista, zaštitnika crkve sv. Marka i apostole.¹⁷ Kapela sv. Fabijana i Sebastijana dodana je u drugoj polovici XV. stoljeća te se nalazila na sjeverozapadnom uglu crkve, na mjestu zapadnog dijela današnje kapele.¹⁸ Čini se, međutim, da je ubrzo srušena kako bi se produžila sakristija.¹⁹ Nova kapela podignuta je sredinom XV. stoljeća zapadno od produžene sakristija (Sl. 2), a porušena je u Schmidtovom zahvatu, kada je kapela ponovno uspostavljena u dotadašnjoj sakristiji.²⁰ Istočno od sakristije bio je početkom XV. stoljeća podignut zvonik koji se u požaru 1645 srušio, nakon čega je uslijedila izgradnja novoga.²¹ Ovim zahvatima završena je složena gradnja crkve sv. Marka.

¹⁶BARLÉ, 1896: 5.

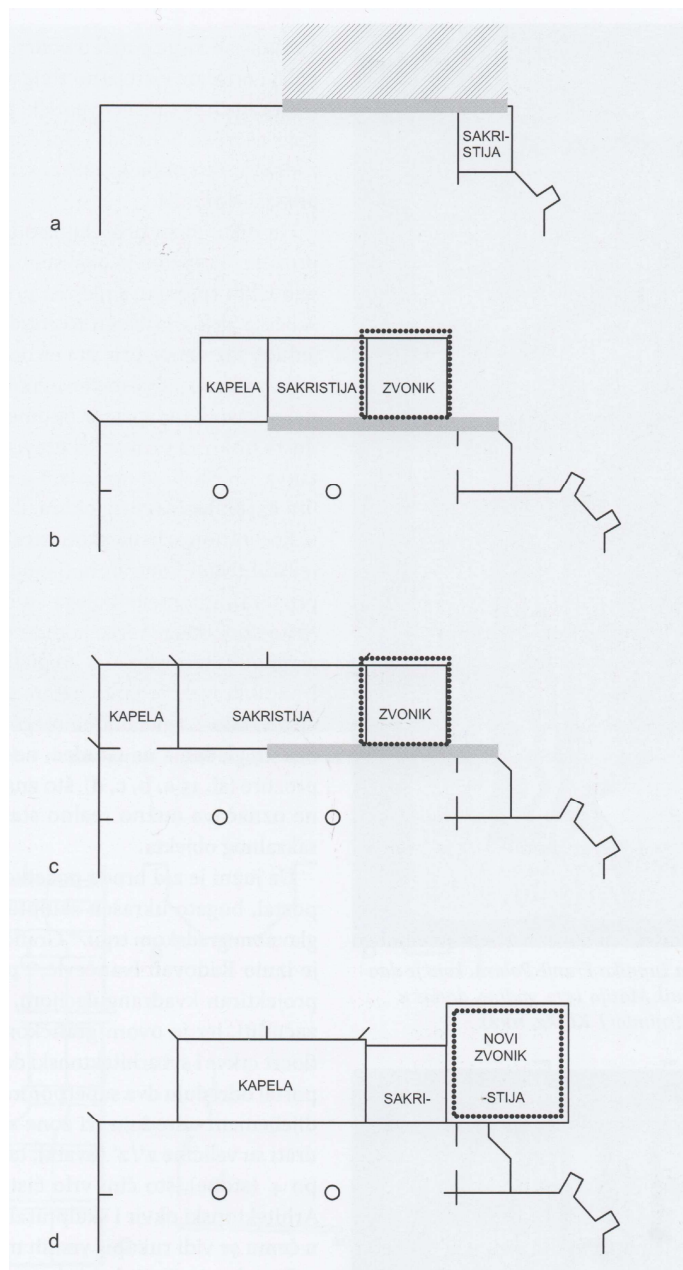
¹⁷CEVC/ HORVAT, 1984: 64.

¹⁸HORVAT, 2013: 30-31.

¹⁹Isto: 31.

²⁰Isto: 31-32.

²¹Isto: 29.

Sl. 2. Faze sakristije i kapele sv. Fabijana i Sebastijana

- a. XIII.-XIV. stoljeće
- b. Početak XV. stoljeća
- c. Sredina XV. stoljeća
- d. Kraj XIX. stoljeća i današnje stanje

2. Ranije intervencije i obnove

Crkva sv. Marka složen je objekt koji je od izgradnje do danas proživio brojne promjene, nadogradnje, pa i rušenje pojedinih dijelova. Kako bi bilo moguće u potpunosti razumjeti zahvate i izmjene koje je Schmidt previdio u svojim projektima regotizacije crkve sv. Marka, ponajprije treba proučiti ranije intervencije, koje su na crkvi ostavili trag do trenutka kada je Schmidt preuzeo posao obnove. Međutim, važno je upozoriti da prije Schmidtove intervencije u drugoj polovici XIX. stoljeća nije provedeno niti jedno sveobuhvatno stilsko restauriranje, već su se provodile obnove pojedinih dijelova crkve u skladu s okolnostima i potrebama.

Ključni događaji koji su uzrokovali potrebu za većim intervencijama su potres 1502. i požari 1645, 1674. i 1707. godine.²² Dio građevine koji je u tim godinama ponajviše stradao i pretrpio najveće intervencije bio je zvonik. Danas sačuvani zvonik rezultat je barokne izgradnje s renesansnim elementima s konca XVII. i početka XVIII. stoljeća.²³ Sama je crkva u tom razdoblju zadržala prvotni srednjovjekovni oblik, ali je ipak prošla kroz nekoliko obnova, uzrokovanih općom dotrajalošću ili već spomenutim nepogodama. Prva značajnija obnova odvila se nakon požara 1645. godine, u kojemu je izgorio krov, svod svetišta popucao, svod kapele sv. Marije se srušio, a zvonik je teško oštećen.²⁴ Janko Barlè je napisao kako je tadašnji popravak crkve vodio zagrebački stanovnik Antun Macetto od 1646. godine, kojega su naslijedili sin Bartol Macetto i graditelj Silvestro Donati.²⁵ Nedugo nakon prve obnove uslijedio je još jedan požar 1674. godine, u kojem je crkva izgubila svoj prvobitni izgled.²⁶ Tijekom ove intervencije

²²BARLÉ, 1896: 6.

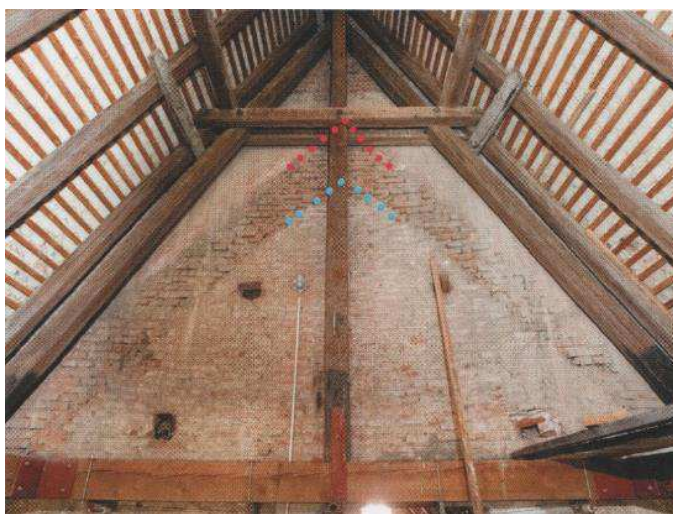
²³HORVAT, 1975: 129, 295.

²⁴BARLÉ, 1896: 6.

²⁵Isto: 6.

²⁶N.N., 1875b: 857.

obnovljeno je južno pročelje, a oštećeni prozori obnovljeni su segmentnim završecima.²⁷ Može se pretpostaviti da je crkva tijekom ove obnove dobila barokna obilježja unutrašnjosti, koja su na koncu dočekala i Schmidta prije početka radova.²⁸ Približno u to vrijeme krov crkve se povisuje, što potvrđuju i nalazi dvaju ranijih visina položaja krova na zidu krovišta iznad današnjeg svetišta (Sl. 3).²⁹

Sl. 3. Zid u potkrovlju svetišta

Moguće je da se u drugoj polovici XVIII. stoljeća odvila još jedna obnova vanjštine crkve, ali to se ne može potkrijepiti izvorima. Jedini sačuvani ostatak toga vremena jest natpis na žbuci *Anno D 177 (?)* s prvog kata na istočnoj strani zvonika, a Petar Puhmajer pretpostavlja da se radi o godini završetka prežbukavanja pročeljnih površina, s obzirom na to da je zvonik već nekoliko godina ranije bio dovršen.³⁰ Početkom XIX. stoljeća došlo je do manje intervencije na zapadnom pročelju crkve. Poznati zagrebački arhitekt toga vremena Bartol Felbinger dobio je zadatak projektirati novi portal za isto pročelje, a ranije mu je bio i povjeren nikada izvedeni projekt

²⁷PUHMAJER, 2013: 43.

²⁸„U 17. vjeku zavlada posvuda u našoj neukusnoj propale umjetnosti, komu je crkva još danas živim svjedokom.” (N.N., 1875b: 857.).

²⁹PUHMAJER, 2013: 45.

³⁰ Isto: 46.

restauriranjazonika.³¹Radi se o klasicističkom portalu s početka XIX. stoljeća, koji je jasno vidljiv na Schmidtovim nacrtima crkve prije obnove.

3. Pitanje opstanka crkve

Crkva sv. Marka XIV. stoljeće je dočekala u jako lošem strukturnom stanju. Požari, potres i brojne intervencije uzrokovale su da je crkva izgubila svoj prvobitan izgled. Kako je bilo riječ o župnoj crkvi središnje gradske župe, jasno je da je takav dotrajali izgled zahtijevao rješenje. Dio gradskog zastupništva oduvijek je bio za očuvanje crkve i njeno restauriranje, dok je drugi dio zahtijevao njeno rušenje i gradnju nove crkve.³²Prvi se za rušenje izjasnio zagrebački biskup Ivan Paxi 1771. godine, koji bi svoju ideju možda i uspio provesti, da ga nije spriječila smrt.³³ U gradskom su zastupništvu nakon nekog vremena opet oživjele rasprave o tome treba li crkvu restaurirati ili srušiti, a zaustavljene su tek posjetom cara Josipa II. Zagrebu. Car je obišao crkvu i zaključio da je solidna građevina, te da je stari građevinski spomenik i da se stoga mora sačuvati.³⁴ Godinama se tako u zagrebačkom gradskom zastupništvu i tisku nastavilo raspravljati o sudbini crkve sv. Marka, a manjina koja je bila za očuvanje i restauriranje ustrajala je u svojim nastojanjima. Prvi znatan korak k restauraciji učinio je župnik zagrebačke župe sv. Marka Stjepan Pogledić 1868. godine, kada je sam naručio projekte restauriranja od nekog domaćeg majstora.³⁵ Ubrzo nakon toga uspostavljen je i odbor za procjenu projekta, koji je u listopadu 1870. godine konačno odobrio početak radova, nakon brojnih nesuglasica na sastancima

³¹Isto: 54.

³²BARLÉ, 1896: 7.

³³Isto: 7.

³⁴Isto: 7.

³⁵N.N., 1875c: 1.

odbora.³⁶ Svoju je odluku odbor potkrijepio činjenicom da je crkva sv. Marka bila preskromna u odnosu na druge crkve i stambene građevine u okolici te da je većina crkava u to vrijeme popravljena pa i one drugih konfesija.³⁷ Međutim, u studenome 1870. godine ponovno je došlo do zaustavljanja radova pa i do konačne odgode projekta zbog nedostatka novčanih sredstava.³⁸ No, svi su se u konačnici usuglasili da je crkva sv. Marka spomenik narodne prošlosti te da je treba očuvati.

4. Angažiranje Friedricha von Schmidta kao restauratora crkve sv. Marka

Nakon uspješno odbačenih nastojanja oko rušenja crkve sv. Marka o problemu su se počeli izjašnjavati veliki hrvatski intelektualci toga vremena, a među njima i đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. Iako se crkva nije nalazila na području njegove biskupije, ipak je smatrao da je ona, kao i zagrebačka katedrala, važan nacionalni spomenik koji vrijedi očuvati i vratiti u izvorno stanje.³⁹ Najkompetentnijom osobom za restauraciju sv. Marka smatrao je tada već slavnog bečkog arhitekta Friedricha von Schmidta, koji je u Hrvatskoj počeo raditi upravo 1870. godine na dovršavanju đakovačke katedrale. U ljeto 1873. godine Strossmayer je Schmidtu predložio da na putu u Đakovo posjeti Zagreb te pregleda katedralu i crkvu sv. Marka.⁴⁰ Osim Strossmayera u angažiranju Schmidta je odigrao izrazito bitnu ulogu i Franjo Rački. On je naime kao Strossmayerov bliski prijatelj i suradnik prvi obavijestio biskupa o namjeri da angažira

³⁶DAMJANOVIĆ, 2013b: 64.

³⁷DAMJANOVIĆ, 2013b: 64-65.

³⁸Isto: 66.

³⁹Isto: 68.

⁴⁰Isto: 71.

Schmidta u Zagrebu.⁴¹ Na njegovu preporuku sastavljen je novi odbor za rekonstrukciju crkve, na što je uskoro uslijedio i prijedlog Schmidta za izradu projekta restauriranja.⁴² Schmidtov dolazak u Zagreb za sastavljanje osnove i troškovnika za rekonstrukciju crkve bio je najavljen za rujan 1874. godine.⁴³ Do prvog sastanka Schmidta s gradskim vlastima došlo je međutim tek u siječnju 1875. godine.⁴⁴ Sastanak se održao 15. siječnja 1875. godine te su na njemu dogovorene osnovne smjernice za restauriranje te predviđeni troškovi od 60.000 - 80.000 forinti i trajanje radova od tri do četiri godine.⁴⁵ Projekti restauriranja dovršeni su u srpnju iste godine, a radovi su počeli ubrzo nakon toga.⁴⁶ Kao jedan od najslavnijih arhitekata svojeg doba Schmidt je imao gradilišta na području cijele Monarhije. Stoga je često bilo upitno, hoće li on uopće raditi na manjim projektima kao što je restauriranje crkve sv. Marka. U jednom pismu upućenom Račkom, Strossmayer navodi kako je Schmidt „čovjek, koji sto poslova ima, pa lako zanemaruje poslove manje važnosti.“⁴⁷ Ipak, Schmidt je svoj dio posla obavio, a biskup Strossmayer je žalio za činjenicom da ne postoje domaće radionice koje bi u duhu historicizma djelovale „iz ljubavi prama narodnoj prosvjeti.“⁴⁸

⁴¹“Ovdjemisli grad restaurovatcrkvuSv. Marka. Ja nagovaram, da povjereposao Schmidtu. Ali je teškoimatiposlasanevjažami.” (ŠIŠIĆ, 1928: 116.).

⁴² ŠIŠIĆ, 1928: 307.

⁴³ Isto: 314.

⁴⁴ Isto: 336.

⁴⁵ ŠIŠIĆ, 1928: 336.

⁴⁶ Isto: 365.

⁴⁷ Isto: 355.

⁴⁸ Isto: 358.

4.1. Friedrich von Schmidt

Friedrich von Schmidt jedan je od najznačajnijih arhitekata na području srednje Europe druge polovice XIX. stoljeća. Rođen je 22. listopada 1825. godine u Frickenhofenu u Kraljevini Württemberg.⁴⁹ Nakon završene gimnazije 1839. godine upisao je visoku tehničku školu u Stuttgartu te dovršio studiji 1843. godine. Tadašnji profesor Johann Matthäus von Mauch svoje je studente upoznao sa srednjovjekovnim graditeljstvom i teorijskim studijama s tog područja što je imalo velik utjecaj na Schmidtovu daljnju umjetničku djelatnost.⁵⁰ Nakon studija u Stuttgartu ušao je u ceh radnika graditelja kölnske katedrale gdje se pod vodstvom tadašnjeg *Dombaumeistera* ErsntaZwirnera upoznao sa svim poslovima vezanim uz gradnju katedrale. Tijekom petnaest godina rada na kölnskoj katedrali Schmidt je poznavao svaki detalj graditeljske izvedbe katedrale te mu je tijekom zadnjih godina gradnje prepušteno vođenje radova.⁵¹ F. Schmidt je napustio Köln 1858. godine i postao profesor arhitekture u Milanu te mu je istovremeno povjerena obnova milanske katedrale sv. Ambrozija. Zbog izbijanja rata između Austrijskog carstva i Kraljevine Sardinije radovi su bili prekinuti već 1859. godine, a Schmidt je zbog nesigurnosti napustio državu i preselio se u Beč, gdje je počeo raditi kao profesor arhitekture na Akademiji likovnih umjetnosti.⁵² U Beču se u to vrijeme radilo na restauriranju katedrale sv. Stjepana, no smrt *Dombaumeistera* Leopolda Ernsta 1862. godine zaustavila je radove na katedrali. Najboljim nasljednikom za mjesto *Dombaumeistera* smatran je Friedrich von Schmidt, koji je prihvatio posao restauriranja bečke katedrale i vodio obnovu od 1863.-1865. godine. Schmidt je tako imao dvostruki utjecaj na buduće generacije arhitekata, teorijski kao

⁴⁹WURZBACH, 1875: 244.

⁵⁰Isto: 244.

⁵¹Isto: 244.

⁵²Isto: 245.

profesor na Akademiji likovnih umjetnosti te praktički kao voditelj jednog od najvažnijih građevinskih projekata na području Beča toga vremena.

Sl.4. Friedrich von Schmidt

U svojoj djelatnosti kao profesor arhitekture Schmidt je znatno odstupao od tradicionalnog načina podučavanja. Uveo je terenske nastave te je sa svojim studentima obišao velik dio spomeničke baštine na području Monarhije, a dijelom i izvan nje, jer je smatrao da je za poznavanje spomenika potrebno dublje upoznavanje studenta sa živom materijom nastavnog predmeta.⁵³ Potpuno u duhu historicizma pomno je proučavao gotičku arhitekturu i graditelje, tako da se i njegovo vlastito arhitektonsko djelovanje temeljilo na tim saznanjima. Kao jedan od vodećih arhitekata toga vremena projektirao je brojne sakralne i profane novogradnje u stilu neogotike. Iako je djelovao na području cijele Monarhije njegove najznačajnije novogradnje bile su koncentrirane na grad Beč, u kojem je i boravio. Neke od njegovih najznačajnijih sakralnih gradnji u Beču su Lazaristička crkva, Weissgärberkirche St. Othmar, Maria vom Siege i crkva sv.

⁵³WURZBACH, 1875: 245.

Brigite u Brigittenauu. Od profanih gradnji ponajprije se ističe nova vijećnica na Ringu te zgrada Akademske gimnazije. Njegovo se stvaralaštvo, međutim, nije ograničavalo samo na područje Monarhije, velik dio projekata realizirao je u sjeverozapadnoj Njemačkoj, u vremenu nakon što je napustio gradilište kölnske katedrale. Za zaštitu spomenika Schmidt je jednako značajan, jer je izradio brojne projekte restauriranja. Njegovi najznačajniji projekti zasigurno su restauriranje katedrale sv. Stjepana u Beču, sv. Petra u Pečuhu, samostanske crkve u Klosterneuburgu i zagrebačke katedrale. Svim tim projektima Schmidt je pristupio na jednak način, želeći vratiti građevine u njihovo *izvorno stanje* uz stilsko jedinstvo. Katedrala u Pečuhu i samostanska crkva u Klosterneuburgu dva su primjera koja ilustriraju da se Schmidt ipak nije ograničio samo na neogotiku. U Klosterneuburgu je vanjske strane bočnih brodova preoblikovao u neoromaničkom stilu, dok je u Pečuhu cijela katedrala restaurirana u neoromanici.

Na području današnje Hrvatske Schmidt je počeo djelovati 1870. godine. Tada je bio angažiran na dovršavanju đakovačke katedrale, a nedugo nakon toga uslijedili su i projekti za restauriranje crkve sv. Marka i zagrebačke katedrale te izrada projekta za palaču Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Tijekom života Schmidt je primio brojna odlikovanja, među kojima se najviše ističe zlatna medalja koju mu je dodijelio *Royal Institute of British Architects* 1872. godine. Friedrich von Schmidt umro je 23. siječnja 1891. godine u Beču te ga se danas posve opravdano može smatrati jednim od najvažnijih arhitekata toga vremena.

4.2. Stilsko rješenje za crkvu sv. Marka

Stilsko rješenje za restauriranje crkve sv. Marka za Strossmayera je bilo jasno još prije odabira restauratora. Povratak građevine u njen *izvorni oblik*, u potpunosti odgovara koncepciji stilskog restauriranja toga vremena. Izvornim stanjem u kojem je crkva sv. Marka izgrađena u tom je trenutku smatrana rana negermanska gotika.⁵⁴ Stoga ne čudi da je Strossmayer želio upravo vodećeg neogotičkog arhitekta toga vremena za ovaj posao. Svoje intencije jasno je istaknuo u korespondenciji s Račkim neposredno prije Schmidtova dolaska u Zagreb. „*Želio bi također, da vidi crkvu sv. Marka, koja je negda bila lijepa gotička crkva. Upitajte ga, dali bi se dala privesti k staroj svojoj formi.*“⁵⁵ Friedrich von Schmidt je prije svega bio zagovornik historicističkog poimanja arhitekture te stilskog restauriranja, a stilsko restauriranje, kako ga je Viollet-le-Duc definirao, ima za zadaću „*vratiti građevinu u stanje prvobitne cjelovitosti, stanje koje u datom trenutku možda nikada nije ni postojalo.*“⁵⁶ Stoga je Schmidtov projekt predviđao uklanjanje svih kasnijih dodataka te povratak onoga što je nekada bilo na crkvi.⁵⁷ Naravno nisu svi dijelovi bili očuvani u tolikoj mjeri da bi se moglo ustanoviti izvorno stanje, a izvorni gotički projekti nisu bili očuvani, pa se za takve dijelove građevine postupalo metodom analogije. Time se podrazumijevalo obnavljanje analogijama prema drugim očuvanim spomenici iz istog razdoblja i istog područja.⁵⁸ I Janko Barlè ovu činjenicu potkrepljuje izjavom da je „*crkva [...] dobila prvobitan izgled koliko je bilo moguće.*“⁵⁹ Ovakav je pristup bio u opreci ranijoj Ruskinovoj koncepciji konzerviranja iz 1840-ih godina, koja je pretpostavljala održavanje

⁵⁴N.N., 1875a: 280.

⁵⁵ŠIŠIĆ, 1928: 230.

⁵⁶ŠPIKIĆ, 2006: 241.

⁵⁷N.N., 1875c: 1.

⁵⁸ŠPIKIĆ, 2006: 259.

⁵⁹BARLÉ, 1896: 9.

spomenika uz minimalne intervencije. Schmidt je ovim projektom začeo svoj prvi sakralni rad na području Zagreba, što je označavalo širenje neogotike kao stila visokog historicizma u Hrvatskoj.⁶⁰ Za Strossmayera to je označavalo i prekid s prošlošću te poboljšanje arhitekture u Hrvatskoj, koja je sada bila usmjerena prema narodnosti i nacionalnom identitetu.⁶¹

4.3. Usporedba s konceptom restauriranja zagrebačke katedrale

Ideja o nužnosti restauriranja zagrebačke katedrale pojavila se istovremeno kada i ideja o potrebi restauriranja crkve sv. Marka. Od velikog značaja za ovaj projekt bila su nastojanja biskupa Strossmayera te već spomenuti poziv Schmidta u Zagreb. Biskup je zagrebačku katedralu, kao i crkvu sv. Marka, smatrao bitnim spomenikom hrvatskoga naroda kojem je potrebno dostojno lice.⁶² Staru gotičku katedralu trebalo je vratiti u njeno *izvornostanje*, stoga ne čudi da je biskup i za ovaj projekt predložio bečkog arhitekta Schmidta, koji se u to vrijeme već afirmirao na restauriranju crkve sv. Marka i dovršavanju đakovačke katedrale. Projekti za katedralu su dovršeni već u svibnju 1878. godine te poslani u Zagreb.⁶³ Za razliku od projekta crkve sv. Marka na katedrali su bile predviđene znatno opširnije intervencije, ponajprije na zapadnom pročelju i svetištu. Veće intervencije su istovremeno podrazumijevale i veće troškove, u ovom slučaju čak u visini od 500.000 forinti.⁶⁴ Kao i kod crkve sv. Marka, Schmidt se i kod restauracije katedrale služio pravilima stilskog restauriranja te povratkom u *izvornostanje*, koje je i u ovom slučaju pripadalo gotičkom slogu. Pošto nisu postojali izvorni srednjovjekovni projekti za ovu građevinu, Schmidt se kod oblikovanja dodataka koji nisu bili očuvani ponovno morao

⁶⁰DAMJANOVIĆ, 2013a: 126.

⁶¹Isto: 127.

⁶²Isto: 135.

⁶³Isto: 138.

⁶⁴N.N., 1878a: 1-2.

poslužiti metodom analogije. U izvornom projektu za restauriranje zagrebačke katedrale Schmidt je predvidio veće intervencije na zapadnom pročelju, dok bi bočna zadržala postojeći izgled, samo bi se uklonile bočne kapele i sakristija te dodale neogotičke kape na stubišne tornjeve i fijale na kontrafore.⁶⁵ Glavno je pročelje prema tom projektu trebalo proći najveću transformaciju dodavanjem zabata, sjevernog zvonika i oblikovanjem arhitektonske plastike prema sačuvanoj srednjovjekovnoj s donjeg dijela pročelja.⁶⁶ U unutrašnjosti se radi uštede odlučilo zadržati većinu arhitektonske raščlambe i opreme, što se naravno suprotstavljalo nastojanju postizanja stilske jedinstva.⁶⁷ Rad na katedrali se u početku odvijao prema prvotnom projektu Schmidta, a odgovorna osoba za nadzor radova bila je Herman Bollé. On je već u početku uočio slabosti Schmidtova projekta te je ocijenio krovnište, svod i zidove svetišta kao najproblematičnije dijelove katedrale.⁶⁸ U potresu 9. studenog 1880. godine njegova se pretpostavka i potvrdila. Svod u svetištu se urušio te je došlo do odvajanja žbuke sa zidova i padanja skulptura s oltara.⁶⁹ Zidovi tornja katedrale su, kao i kod zvonika sv. Marka, u velikoj mjeri popucali te je krajem godine bilo potrebno skinuti kupolu i lanternu, kako bi se sačuvala stabilnost cijele strukture građevine.⁷⁰ Nakon potresa Bollé je bio svjestan činjenice da se Schmidtov projekt ipak neće moći u potpunosti izvesti pa je izradio novi projekt u kojem su pojedini dijelovi katedrale modificirani, a kao predložak mu je naravno služio Schmidtov projekt iz 1878. godine. Krovnišnu konstrukciju, kakva je bila predviđena Schmidtovim projektom, Bollé je smatrao preteškom. Stoga je projektirao lakše krovnište koje je na cijeloj dužini crkve imalo

⁶⁵DAMJANOVIĆ, 2013a:139.

⁶⁶Isto: 161.

⁶⁷Isto: 139.

⁶⁸Isto:140.

⁶⁹N.N., 1880c: 1.

⁷⁰DAMJANOVIĆ, 2013a: 140.

jednaku visinu.⁷¹ Bollé je u unutrašnjosti uklonio sve kasnije dodatke te je istočni dio crkve potpuno preuređen po uzoru na sačuvane srednjovjekovne kapele sv. Marije i sv. Ladislava.⁷² Zapadni dio crkve u unutrašnjosti nije bitno promijenjen, zbog relativno dobro očuvanog srednjovjekovnog križno-rebrastog svoda, dok je zapadno pročelje prošlo puno veće modifikacije.⁷³ Sjevernu stranu pročelja Bollé je ojačao kontraforom po uzoru na očuvani s južne strane, čime je vratio simetričnost pročelju. Stari portal iz XVII. stoljeća dao je srušiti, a umjesto njega je podignut novi neogotički. Prvom i drugom katu dodao je monofore i dva uska pravokutna prozora te niše sa skulpturama. Na ostatku pročelja do visine zabata Bollé se pridržao Schmidtove osnove uz manju promjenu profilacije vijenca. Schmidtov predložak dvotoranjskog pročelja je zadržan, s tim da su tornjevi modificirani tako što su im dodani satovi i kape tornjeva karakteristične za graditeljstvo njemačke visoke gotike. Iz ovih intervencija možemo zaključiti da su crkva sv. Marka i zagrebačka katedrala dva projekta kojima je restaurator pristupio na gotovo isti način. Pritom su stilsko jedinstvo i povratak u izvorno stanje činili središnje zamisli restauratorskih radova.

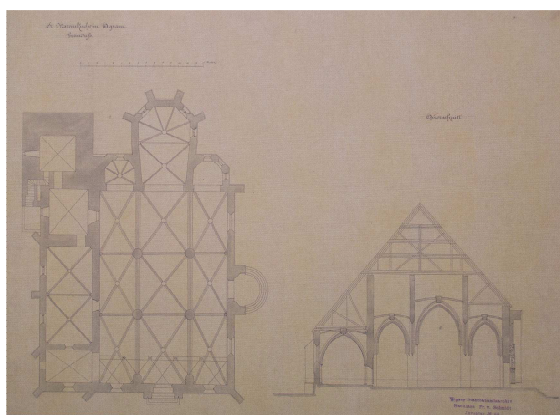
⁷¹Isto:140.

⁷²DAMJANOVIĆ, 2013a: 146.

⁷³Isto: 153.

5. Restauratorski zahvati prema projektu Friedricha von Schmidta

Nakon dugogodišnje borbe za opstanak ovog značajnog spomenika, radovi su konačno započeli 16. kolovoza 1876. godine na dan Sv. Roka.⁷⁴ Zbog istovremenih radova na nekoliko gradilišta na području cijele Monarhije Schmidt nije mogao biti osobno prisutan tijekom cijele izvedbe projekta. Stoga je vođenje radova u početku povjerio svome učeniku Enricu Nordiu, a krajem 1876. godine, odnosno početkom 1877. godine, Hermanu Bolléu.⁷⁵ Radovi su većim dijelom izvedeni prema izvornom projektu iz 1875. godine uz manje modifikacije, prije svega na zvoniku. Unatoč tomu što se radovima počelo neposredno prije zime, već je prve godine obavljeno dosta posla. Tako je konstruirano novo krovništvo, porušena kapela sv. Fabijana i Sebastijana, a glavno je pročelje dobilo baldahin s kipom sv. Marka u zabatu.⁷⁶ Radovi na crkvi trajali su sve do 20. listopada 1882. godine, a posvetio ju je 29. listopada iste godine kardinal-nadbiskup Josip Mihalović.⁷⁷ U daljnjem tekstu slijedi detaljan pregled restauratorskih radova po pojedinim dijelovima građevine.

⁷⁴BARLÉ, 1896: 9.

⁷⁵DAMJANOVIĆ, 2013b: 85.

⁷⁶N.N., 1876b: 2.

⁷⁷BARLÉ, 1896: 9.

Sl. 5. Friedrich i Heinrich Schmidt, Presjek i tlocrt crkve sv. Marka prije restauracije

5.1. Južno pročelje

Za južno pročelje crkve sv. Marka Schmidt je u svome projektu predvidio znatno manje modifikacije u odnosu na ostatak građevine.

Sl. 6. Friedrich i Heinrich Schmidt, Južno i istočno pročelje crkve sv. Marka prije restauracije

Zadržan je izvorni ustroj južnog pročelja, koji se sastojao od portala na središtu, po jednog prozora sa svake strane portala te po jednog ukošenog kontrafora na oba ugla crkve (Sl. 6). Glavni južni portal, kao dobro očuvani ostatak stare crkve iz XIV. stoljeća, u početku u svojoj osnovi nije promijenjen.⁷⁸ Jedina intervencija je bila povišenje baldahina portala te dodavanje trokutastog zabata s neogotičkommonoforum. Tek je 1887. godine podnesen zahtjev za odobrenje projekta i troškovnika restauriranja južnog portala, kojim bi se postiglo konačno

⁷⁸N.N., 1875b: 857.

stilsko jedinstvo cjelokupne crkve.⁷⁹ Zid glavnog broda povišen je za 65 centimetara, što je jasno vidljivo u usporedbi nacrtu prije i poslije restauriranja (Sl. 6 i 7).⁸⁰ Dva su pravokutna polukružno zaključena prozora krasila južno pročelje prije restauriranja. Stilski ih se nije moglo uvrstiti u nijednu epohu, jer su većim dijelom nastali i modificirani popravcima iz nužde, koji su se zbivali tijekom ranijih stoljeća (Sl. 6). U Schmidtovom novom projektu prozori su sadržali svoj izvorni položaj te izvorne dimenzije, ali su stilski preoblikovani. Novi neogotički prozori zaključeni su šiljastim lukom te su dobili bogato ukrašena mrežišta i vitraje, o kojima će u nastavku još biti riječi.

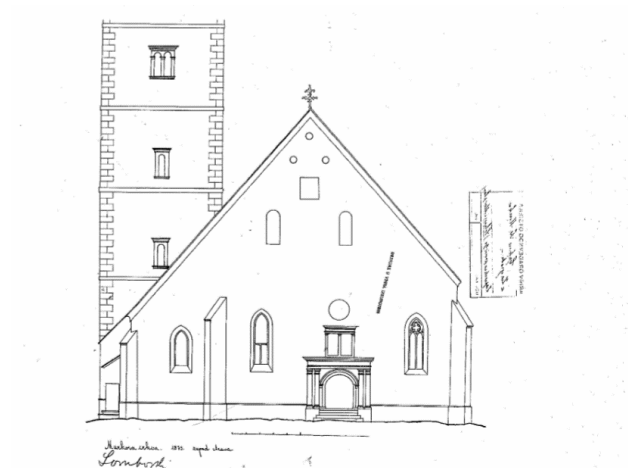
Sl. 7. Friedrich Schmidt, Projekt za restauraciju južnog pročelja svetog Marka, 1875.

⁷⁹N.N., 1887: 3.

⁸⁰DAMJANOVIĆ, 2013b: 78.

5.2. Zapadno pročelje

Zapadno pročelje iziskivalo je znatno veće promjene od južnoga. Zatečeno stanje svojim se oblikom doimalo prilično asimetrično i neproporcionalno, jer krovna konstrukcija nije obuhvaćala samo tijelo crkve, nego i dograđenu kapelu sv. Fabijana i Sebastijana (Sl. 8). Stoga se zapadni portal nije nalazio na središnjoj osi pročelja, nego nešto južnije od nje. Spomenuti se portal svojim stilskim obilježjima moglo pripisati razdoblju klasicizma. U nacrtu prije obnove jasno se vidi portal zaključen segmentnim lukom, koji je omeđen parovima stupova na kojima počiva ravna profilirana greda. Iznad grede centriran u osi portala nalazio se pravokutni prozor, koji je stupovima podijeljen na dva prozorska polja te također natkriven profiliranom gredom. U donjoj zoni pročelja nalazila su se dva šiljasto zaključena prozora, po jedan sa svake strane, od kojih je južni imao sačuvano gotičko mrežište, te jedan manji šiljasti prozor na dijelu pročelja koji je pripadao kapeli. Između dva sjeverna prozora nalazio se ukošeni kontrafor, koji je segmentirao tijelo crkve od kapele. U zoni zabata također se nalazilo nekoliko prozorskih otvora. Pri samom vrhu bila su tri manja kružna otvora ispod kojih je u središnjoj osi pročelja bio smješten kvadratičan prozor te dva lučno zaključena prozora u obliku uspravnog smještenog pravokutnika ispod njega.

Sl. 8. Zapadno pročelje crkve sv. Marka na precrtu iz 1936. nacrtu iz 1875. prije Schmidt-Bolléove regotizacije

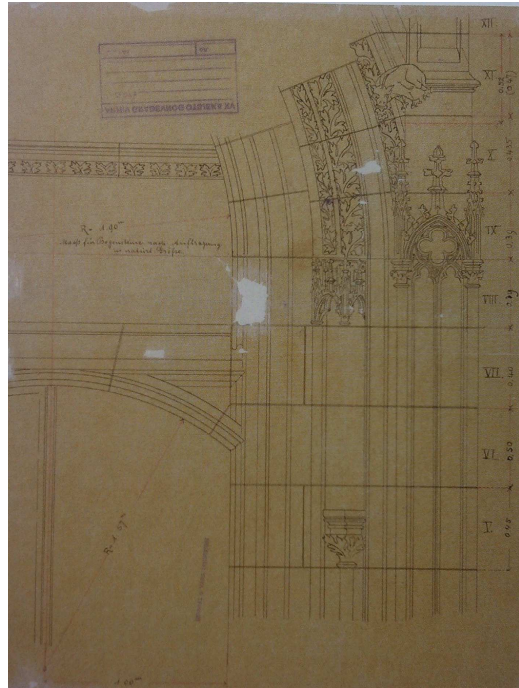
Novi Schmidtov projekt predviđao je rušenje kapele sv. Fabijana i Sebastijana. Time je vraćena cjelokupna simetrija pročelju, a zapadni portal ponovno je dobio središnji položaj. Prema sačuvanom južnom gotičkom prozoru oblikovan je novi, koji je zatim služio kao predložak za oblikovanje sjevernog prozora.⁸¹ Na mjestu portala u izvornom projektu iz 1875. godine predviđeno je raskošno poligonalno neogotičko predvorje (Sl. 9), ali ono nikad nije izvedeno.

⁸¹DAMJANOVIĆ, 2013b: 78.

Sl. 9. Friedrich Schmidt, Perspektivni pogled na restauriranu crkvu prema Schmidtovom projektu iz 1875.

Umjesto predvorja pristupilo se izgradnji puno jednostavnijeg portala, prema Schmidtovim projektima iz 1879. godine pa se može pretpostaviti kako je nedostajalo financijskih sredstava za izvedbu prvog, raskošnijeg projekta. Novi projekt predvidio je plošni portal izveden šiljastim gotičkim lukom, omeđenim dvjema bogato ukrašenim fijalama(Sl.10).

Sl. 10. Izvedbeni projekt za zapadni portal crkve sv. Marka u Zagrebu, oko 1879.

Na luku počiva šiljati trokutasti zabat u čijoj se sredini nalazi kamena rozeta, koja nije probijena zbog neusklađenog odnosa njenog položaja i unutrašnjih svodnih lukova. Do 1881. godine kameni zapadni portal skoro je u potpunosti bio dovršen, a 1882. godine umetnuti su kipovi sv. Augustina i Kvirina.⁸² Izvedbu kipova najprije se namjeravalo povjeriti poznatom kiparu Ivanu Rendiću, no čini se da je isti zahtijevao prevelik iznos pa je izrada povjerena Matiji Tassottiju.⁸³ Uz kipove Tassotti je izradio arhitektonske elemente zapadnog portala i popločenje u unutrašnjosti, ali je bio suočen s mnogim kritikama upućenima na račun poda i kipova⁸⁴. Sužavanje pročelja te separiranje krova crkve od krova sakristije podrazumijevalo je izvedbu šiljatije krovne konstrukcije u odnosu na raniju, što je ujedno i utjecalo na oblik zabata. Krovni vijenac južnog i sjevernog pročelja produljen je preko zapadnog pročelja s manjim stepenastim

⁸²N.N., 1881a: 2. / N.N., 1882d: 2.

⁸³DAMJANOVIĆ, 2013b: 89.

⁸⁴ „Pod se nemože tako lahkoizmieniti kao te dvie nagrde inače liepoga i od Tasottia dosta dobro izradjenog postola.“ (N.N., 1882h: 2.).

uzdignućem u razini portala te je odvajao zabat od donje zone. Središnji dio zabata ukrašen je dvjema neogotičkim monoforama između kojih je postavljena središnja konzola na kojoj počiva kip sv. Marka, zaštitnika župe, a iznad njega neogotički šiljasti zaključak u obliku fijale. Iako se konzola i kip u izvornim projektima nalaze u istoj razini kao i dva susjedna prozora, u kasnijoj izvedbi je ipak došlo do manje modifikacije pa je skulptura znatno uzdignuta u odnosu na raniji položaj. Osim toga dodana su dva četverolisna prozora na rubovima zabata koja su trebala osigurati dodatno osvjetljenje krovništva.

5.3. Svetište

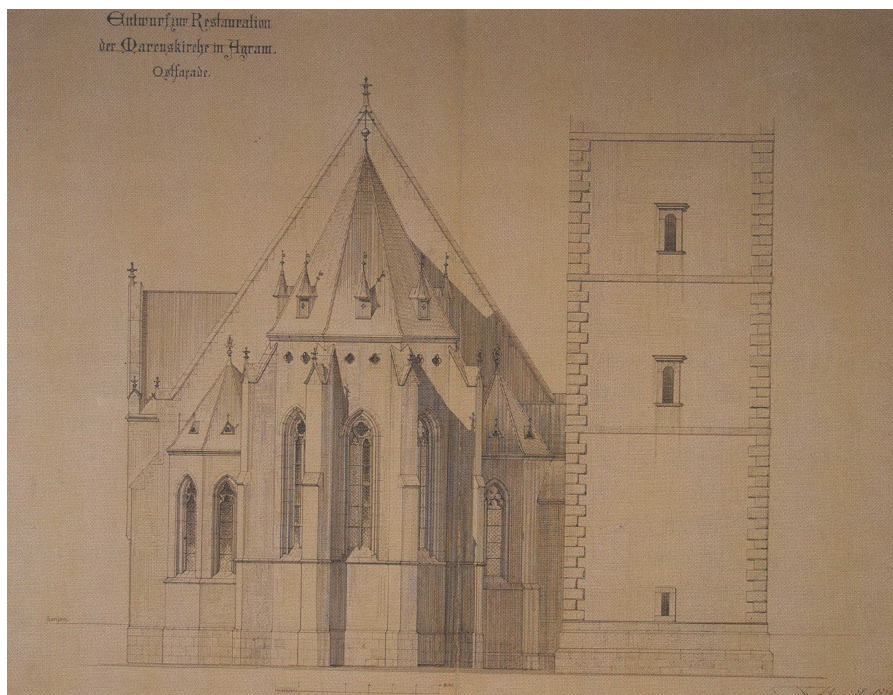
Za istočno pročelje crkve sv. Marka bile su predviđene znatno veće promjene kako bi se postiglo stilsko jedinstvo, a crkvi vratio reprezentativan karakter. Za početak su dimenzije istočnog zabata u potpunosti promijenjene, što je ponajviše bilo uvjetovano promjenom cijele krovne konstrukcije. Bilo je potrebno sazidati potpuno novi zabat zaključen tesanim kamenim blokovima, uži i šiljatiji od staroga. Na taj način riješen je problem asimetrije između krovova crkve i svetišta, te su se nakon zahvata nalazili u istoj osi. Zidna struktura poligonalnog svetišta s dvjema bočnim apsidama također je uvelike izmijenjena. Prema dvama sačuvanim gotičkim

prozorima na glavnoj apsidi Schmidt je projektirao mrežišta i otvore za ostale prozore, od kojih je dio bio sazidan.⁸⁵ Prozori bočnih apsida također su nastali prema zamisli Friedricha von Schmidta, iako postoji projekt Hermana Bolléa za jedan prozor iz 1880. godine, na kojem je navedeno da je napravljen prema Schmidtovom.⁸⁶ Zidove poligonalnog svetišta Schmidt je neznatno povisio te svakome dodao pri vrhu po dva četverolisna otvora kako bi osigurao dodatno osvjetljenje potkrovlja. Kontrafori su također djelomično modificirani, tako što su im na vrhu dodani zabati s kamenim križnim ružama, kakve se mogu susresti i na ostatku građevine. Glavna i bočne apside su dobile puno šiljatije višeslivne krovove, koji su, kao i ostatak građevine, pokriveni polikromiranim glaziranim crijepom. Podizanje šiljaste krovne konstrukcije iznad samog svetišta svakako je motivirano činjenicom da su u unutrašnjosti pronađeni tragovi obrisa staroga krova te je Schmidt stoga pretpostavljao da je ranija konstrukcija bila šiljatija u odnosu na zatečenu.⁸⁷ Krovovima svetišta i bočnih apsida dodani su i krovni prozori. Za bočne apside predviđeni su krovni prozori trokutastog oblika zaključeni križnim ružama, jednaki onima na glavnom krovu crkve, dok je svetište dobilo prozore u obliku uspravnog pravokutnika natkrivenog višeslivnim krovom, gotovo nalik malim tornjevima.

⁸⁵DAMJANOVIĆ, 2013b: 78.

⁸⁶Isto: 87.

⁸⁷N.N., 1875b: 857.

Sl. 11. Friedrich Schmidt, Projekt za restauraciju istočnog pročelja crkve sv. Marka, 1875.

5.4. Krov

Jedan od prvih poduhvata na crkvi sv. Marka podrazumijevao je preoblikovanje krovne konstrukcije. Zatečeni stari krov pokrivao je ne samo brodove crkve već i sjevernu kapelu i sakristiju, čime je stvoren dojam asimetričnosti cijele građevine. U Schmidtovu projektu iz 1875. godine predviđeno je rušenje kapele sv. Fabijana i Sebastijana, a samim time i odvajanje krova crkve od sjevernih aneksa te njihovo zasebno natkrivanje. Iznad brodova crkve podignut je novi dvoslivni krov, koji je znatno šiljatiji i viši u odnosu na onaj stari. Južni je portal također dobio zaseban dvoslivni krov manjih dimenzija, a sjeverna kapela, sakristija te stubišni toranj zvonika natkriveni su zasebnim višeslivnim krovovima.⁸⁸ Kako bi osigurao dodatno osvjetljenje potkrovlja Schmidt je sa svake strane glavnog krova dodao nekoliko trokutastih krovnih prozora.

⁸⁸DAMJANOVIĆ, 2013b: 81.

U izvornom projektu predviđeno je po osam krovnih prozora raspoređenih u dva reda sa svake strane, ali je u konačnici izveden samo po jedan red od četiri prozora sa svake strane (Sl. 7). Radovi na krovnoj konstrukciji vrlo su brzo napredovali. Započeti su u jesen 1876. godine te su dovršeni do kraja godine.⁸⁹ Iste je godine Schmidt u Zagreb poslao projekt prema kojem se krov trebao natkriti polikromiranim glaziranim crijepom.⁹⁰ Iako izvorni projekt iz 1875. godine crkvu prikazuje bez spomenutog polikromiranog pokrova, sa sigurnošću se može reći da je ideja već tada bila prisutna, samim time što se već te godine spominje u tisku.⁹¹ Tijekom 1877. godine radovi na krovu u potpunosti su zaustavljeni, a pokrivanje krova započeto je tek u jesen 1878. godine.⁹² Začuduje da se Schmidt za izradu crijepa obratio jednoj domaćoj karlovačkoj tvrtki, a ne bečkoj tvornici *Wienerberger Ziegelfabrik*, koju je angažirao za izradu većine sličnih proizvoda.⁹³

Prema Schmidtovu projektu južna ploha glavnoga krova prekrivena je plavim, bijelim i crvenim crijepom, a glavni središnji dio površine krasi grbovi Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Zagreba (Sl. 12). Donji rub ukrašen je arabesknom ornamentikom, kakva se ponavlja u istom položaju i na sjevernoj krovnoj plohi. Krov svetišta također je pokriven glaziranim crijepom jednakih boja onomu na glavnom krovu, te je i on ukrašen arabesknom ornamentikom u donjem rubu, koja se znatno razlikuje od one na glavnom krovu. Za pokrivanje krovova sjevernih aneksa, stubišnog tornja i bočnih apsida korišten je crijep znatno tamnijih boja, ali je ponovno prisutno ornamentalno oblikovanje donjih i gornjih bordura.

⁸⁹N.N., 1876b: 2.

⁹⁰N.N., 1876a: 755.

⁹¹ Usp. DAMJANOVIĆ, 2013b: 81.

⁹²N.N., 1878c: 632.

⁹³DAMJANOVIĆ, 2009: 336. / N.N., 1878b: 392.

Sl. 12. Južna strana krova crkve sv. Marka, današnje stanje

Radi se o vrlo specifičnoj motivici koju Schmidt upotrebljava za oblikovanje krova, stoga je opravdano zapitati se za kojim je uzorom posegnuo i zašto se odlučio upravo za takvo oblikovno rješenje. Odgovor na ta pitanja leži prije svega u duhu toga vremena. Na području cijele Europe tada se budila nacionalna svijest te se u umjetnosti javila struja posezanja za umjetničkom tradicijom koja je karakteristična za određeni narod. Pri tome su se arhitekti uglavnom služili specifičnim oblikovnim rješenjima srednjovjekovnih graditelja sa područja na kojem su radili.⁹⁴ Međutim, srednjovjekovna arhitektura na području tadašnje Trojedne Kraljevine nije bila dovoljno reprezentativna, niti je cijenjena od poznavatelja, stoga se Schmidt odlučio za oblike iz narodnog obrta.⁹⁵ On se služio narodnim ornamentima koji su karakteristični za đakovačke pregače s kojima je vjerojatno došao u doticaj kada je radio na završavanju đakovačke katedrale.⁹⁶ Taj se postupak djelomično može povezati i s teorijom Gottfrieda Sempersa, koji je tekstilnu umjetnost sagledavao kao *Urkunst* (praumjetnost), iz koje

⁹⁴DAMJANOVIĆ, 2009: 332.

⁹⁵Isto: 333.

⁹⁶N.N., 1876a: 755.

potječe većina arhitektonskih formi.⁹⁷ Preuzimanjem motiva iz narodnih tkanina te njihovim prenošenjem u arhitekturu Schmidt se okrenuo autentičnom i tradicionalnom narodnom proizvodu. Na taj način po prvi puta je iskorištena narodna ornamentika u umjetnosti, a narodu je to bio dokaz da tradicionalni proizvodi umjetničkog obrta ipak imaju visoku estetsku vrijednost.⁹⁸ Schmidt je tako vrlo uspješno riješio zadatak koji je još prije početka radova bio od izrazite važnosti, a to je prezentiranje spomenika kao rezultat hrvatske narodne tradicije te crkvu time pretvorio u jedan od glavnih simbola grada i države.

5.5. Zvonik

Zvonik je, kao i sama crkva, tijekom povijesti pretrpio brojne nepogode, uslijed kojih se i nekoliko puta urušio. To je uvjetovalo da zvonik XIX. stoljeće ne dočeka kao rezultat gotičkog graditeljstva, već kao mješavina baroknog tornja s renesansnim elementima.⁹⁹ Za Schmidta jedini način da unatoč tomu vrati crkvu u njeno izvorno stanje uz stilsko jedinstvo bio je rušenje zvonika i gradnja novoga u neogotičkom stilu. Međutim, poznato je da je tijekom cjelokupne obnove bilo poteškoća s obzirom na financijska sredstva, što je vidljivo i na ranijem primjeru odustajanja od raskošnog zapadnog predvorja, pa se od tog nastojanja ipak odustalo.¹⁰⁰ Kako bi se izbjeglo dodatno financijsko opterećenje te zahtjevan tehnički postupak, ali ipak postiglo stilsko suglasje koliko je moguće, Schmidt je predložio samo modifikaciju vrha zvonika.¹⁰¹ U prvom projektu iz 1875. godine kapi tornja je dodan ophod s četiri manja ugaona tornjića, kao što je moguće vidjeti na ilustraciji iz *Vienca* toga vremena (Sl. 10).

⁹⁷DAMJANOVIĆ, 2013b: 82.

⁹⁸N.N., 1876a: 755.

⁹⁹HORVAT, 1975: 129, 295.

¹⁰⁰N.N., 1875b: 857.

¹⁰¹DAMJANOVIĆ, 2013b: 79.

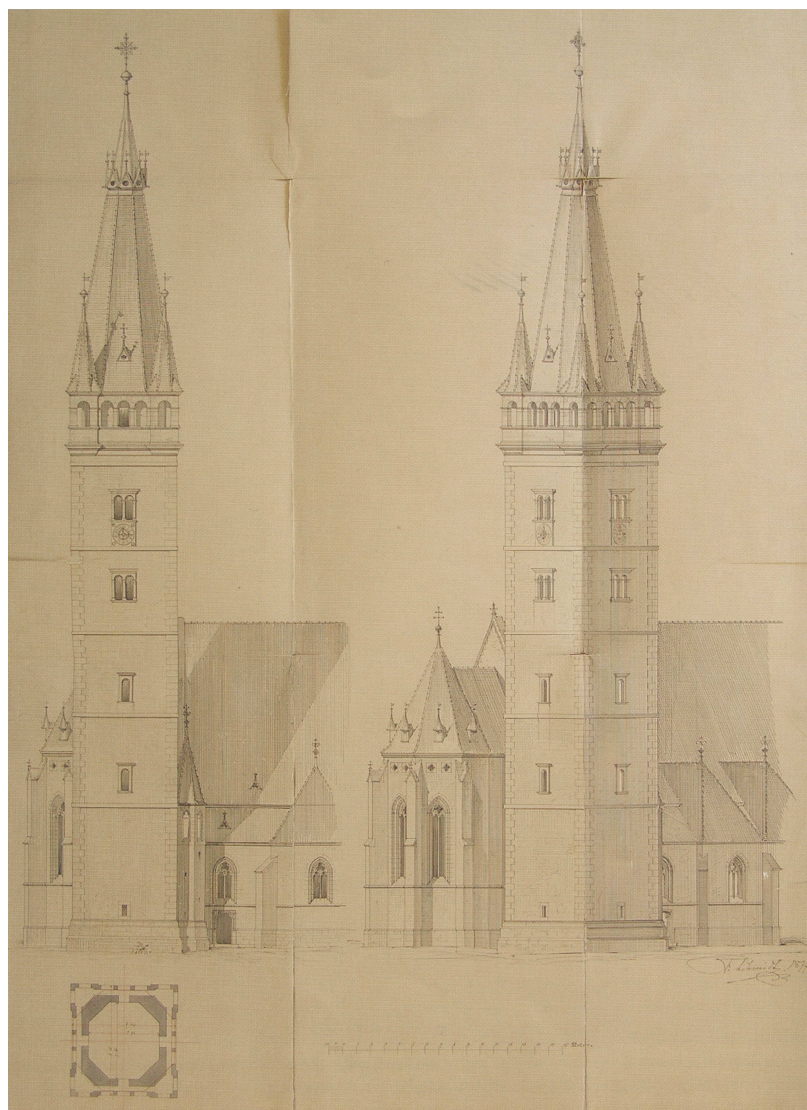
J. J. Strossmayer je u korespondenciji sa F. Račkim ipak izrazio nezadovoljstvo takvim rješenjem te navodi potrebu za dodatnim konzultacijama s Schmidtom oko tog predmeta.¹⁰² Navodi kako to jest rješenje kane gotike, kao što se vidi u Pragu na crkvi sv. Marije predTýnom, ali ipak smatra da se treba promijeniti tako da cjelokupna građevina bude u stilskom suglasju.¹⁰³ Nakon toga je Schmidt 1877. godine izradio novi projekt za restauriranje zvonika. U novom projektu zadržan je prethodni koncept kape tornja s ophodom i četiri ugaonih tornjića, ali je stilski drugačije riješeno. Vrh tornja krasila je šiljasta poligonalna kapa, čiji se oblik ponavljao umanjen u ugaonim tornjićima, a stilski je cjelokupna kompozicija bila puno bliža ostatku crkve. Ipak, na kraju nijedan od Schmidtovih projekta nije izveden, već se zadržalo zatečeno stilsko rješenje s lukovičastom kapom, a razlog tomu je ponovno bio financijske naravi.¹⁰⁴ Teška financijska situacija tako je ponovno uzrokovala nemogućnost izvedbe Schmidtova projekta, a u ovom slučaju je situacija bila još fatalnija, jer je samim time spriječeno nastojanje potpunog stilskog jedinstva crkve. Zvonik sv. Marka na kraju ipak nije bio pošteđen od daljnjih radova. Postojeće stubište koje je vodilo na toranj i tavan srušeno je, a umjesto njega se trebao podići novi stubišni toranj između tornja i sakristije.¹⁰⁵ U prvotnom projektu iz 1875. godine taj je toranj bio natkriven manjom lukovičastom kupolom, koja je oponašala oblik završetka glavnog tornja. Modifikacijom projekta tornja 1877. godine i taj je dio promijenjen te je novi projekt predviđao manju neogotičku kapu prekrivenu glaziranim crijepom (Sl. 13). Iako je projekt iz 1877. godine odbačen, ipak je izvedeno rješenje stubišnog tornja iz istog projekta, čime su završili radovi na zvoniku crkve sv. Marka.

¹⁰²ŠIŠIĆ, 1929: 71.

¹⁰³Isto: 71.

¹⁰⁴DAMJANOVIĆ, 2013b: 80.

¹⁰⁵N.N., 1875b: 857.

Sl. 13. Friedrich Schmidt, Projekt za svetišće i toranj crkve sv. Marka s izmijenjenim prijedlogom za kapu tornja, 1877.

5.6. Herman Bollé i restauriranje unutrašnjosti

Povratak crkve u izvorno stanje te postizanje stilskog jedinstva podrazumijevalo je uz radove na vanjštini i preuređenje unutrašnjosti. Stoga su svi kasniji dodaci, koji nisu odgovarali

slogu gotike, uklonjeni iz crkve.¹⁰⁶ Riječ je uglavnom o baroknim oltarima i ostaloj kasnijoj opremi, koja se tijekom godina nakupila u unutrašnjosti. Za opremanje unutrašnjosti nije pronađen nijedan Schmidtov projekt pa se može pretpostaviti da je taj zadatak prepustio svome učeniku Hermanu Bolléu. Tu pretpostavku potkrepljuje i činjenica da se Schmidt zadnjih godina radova na crkvi sv. Marka sve više distancirao i posao prepustio Bolléu, a opremanje unutrašnjosti upravo je bio zadnji restauratorski zahvat na crkvi.

Jedan od elemenata unutrašnje opreme za koji se sa sigurnošću može reći da je Bolléov autorski rad jesu vitraji. Crkvu sv. Marka do dana današnjeg krasi šesnaest neogotičkih vitraja, koje je za 6000 forinti izradila austrijska radionica *Tiroler Glasmalerei Anstalt* iz Innsbrucka.¹⁰⁷ Troškove za vitraje podmirili su uglavnom razni privatni dobročinitelji, a postavljeni su tijekom zadnjih godina radova na crkvi. Zapadni vitraj na južnom zidu s prikazom *Poklonstva pastira* darovali su Guido vitez Pongratz i njegova supruga Ivana, a istočni s prikazom *Poklonstva kraljeva* plemićka obitelj Vranyczany-Buratti. Vitraje u kapeli sv. Marije poklonili su Albert i Dragojla Šauf (*Kraljice nebesa*), Ferdo Šaj sa suprugom Vilmom (sv. *Josipa*) i viteška obitelj Cuculić – Bitorajski (sv. *Ane*).¹⁰⁸ Vitraj u kapeli sv. Križa s prikazom *Spasitelja* dar je baruna Ožegovića u spomen na suprugu Ivanu groficu rođenu Sermage. Središnji vitraj u svetištu s prikazom *svetoga Marka* dar je Prve Hrvatske štedionice, a ostale vitraje u glavnoj apsidi poklonili su Dragoja udova Očićrođ. Kukuljević (sv. *Petra i Pavla*), Ivana Vjekoslava Sermage (sv. *Mateja i Ivana*), obitelj Hatz-Stanković (sv. *Ćirila i Metoda*), Aleksa i Josipa Vančas te Andrija i Marija Jakčin (sv. *Luke i sv. Ivana Krstitelja*).¹⁰⁹ Nadalje vitraj u sakristiji s prikazom *Zaruka Bogorodičinih* darovao je kanonik Franjo Gašparić, a vitraj

¹⁰⁶DAMJANOVIĆ, 2013b: 77.

¹⁰⁷N.N., 1882b: 3. / N.N., 1882e: 5.

¹⁰⁸N.N., 1882b: 3.

¹⁰⁹N.N., 1882b: 3.

Krštenja Kristova župnik Eduardo Suhin, koji je i sam bio zaslužan za iniciranje postavljanja vitraja u crkvi sv. Marka.¹¹⁰

Bolléu se osim vitraja pripisuje i projektiranje ostatka nove opreme u neogotičkom stilu.¹¹¹ Nakon uklanjanja baroknih oltara javila se naravno potreba za novim, stilu prikladnim oltarima. Međutim, broj oltara znatno je smanjen, umjesto ranijeg broja od deset oltara, u crkvu su postavljena tri, u svaku apsidu po jedan.¹¹² Glavni oltar u obliku gotičkog tabernakula s emblemima četiri evanđelista izveo je klesar Adolf Baumgartner.¹¹³ Dva su skromnija bočna oltara naknadno modificirana te je tako na oltar Blažene Djevice Marije na zahtjev Građevnoga odbora postavljen tabernakul, a oltaru sv. Križa dodani su kipovi Bogorodice i sv. Ivana te raspeće.¹¹⁴ Za izvedbu unutrašnje opreme angažirani su uglavnom domaći majstori. Stolaru Ivanu Budickiju pripisuju se sve drvene radnje, osim klupa koje je izradio stolar Friedrich Häcker.¹¹⁵ Od ostalih dijelova unutrašnje opreme vrijedi još spomenuti ograde korskog stubišta u neogotičkom stilu, koje je izradio bravar Antun Mesić.¹¹⁶

Nadalje crkva je dobila i novi dekorativni oslik u unutrašnjosti, koji je također projektirao H. Bollé, a izveo bečki slikar Franz Schäfer.¹¹⁷ Oslik je prije svega služio naglašavanju jednostavnih konstruktivnih elemenata. Kao temeljne boje odabrane su žuta i smeđa u raznim nijansama, a prevladavale su prije svega na zidovima i svodovima bočnih brodova.¹¹⁸ Svod glavnog broda i svetišta izveden je u tamnoplavoj boji sa zvjezdicama, a rebra i službe bili su ukrašeni ornamentima, koji su izvedeni prema nalasku ostataka izvornih srednjovjekovnih

¹¹⁰N.N., 1882h:2.

¹¹¹N.N., 1882b: 3.

¹¹²N.N., 1882e:5.

¹¹³N.N., 1882d:2.

¹¹⁴N.N., 1882d:2./ DAMJANOVIĆ, 2013b: 88.

¹¹⁵N.N., 1882c: 2-3. /N.N., 1882d:2.

¹¹⁶N.N., 1882e: 5.

¹¹⁷N.N., 1882a:3. / DAMJANOVIĆ, 2013b: 90

¹¹⁸N.N., 1882a:3.

ornamenata.¹¹⁹ Osim navedenog spominju se i bogato polikromirane baze i kapiteli stupova te polikromija stupova i polustupova u bojama koje imitiraju materijale.¹²⁰ Naručeno je i nekoliko figurativnih kompozicija u obliku zidnih slika od slikara E. Novaka i Ferde Quiquereza.¹²¹ Novak je u svetištu izveo tehnikom *alfresco* scene *Uskrsnuća* i *Preobraženja*, s kojima je Strukovno povjerenstvo bilo jako zadovoljno, te poprskao četiri proroka na svodu, a Quiquerez *Krista i Marije Magdalene, Abrahamove žrtve* i *Sina razmetnoga*.¹²² Vezano uz oslik crkve ne smije se zaboraviti na nemar i ravnodušnost tadašnjih odgovornih osoba za restauriranje u trenutku kada su bili suočeni s pronalaskom nekoliko srednjovjekovnih fresaka ispod stare žbuke, koje su zatim bez daljnjeg razmatranja uklonjene.¹²³ Restauriranje unutrašnjosti nije moguće u potpunosti pripisati ruci Hermana Bolléa, jer je dio strukturnih radova već bio predviđen u Schmidtovim projektima iz 1875. godine. Stari srednjovjekovni križno-rebrasti svodovi crkve bili su, kako iz Schmidtova nacrt crkve iz 1875. godine proizlazi, još uvijek u prilično dobrom stanju, osim onoga u južnoj kapeli sv. Marije, koji je nedostajao. Schmidt je stoga ostao vjeran koncepciji stilskog restauriranja te se odlučio sačuvati postojeće svodove uz manje sanacije i modifikacije i rekonstruirati svod u južnoj kapeli, pri čemu mu je svod sjeverne služio kao uzor.¹²⁴ Stupovi koji su pridržavali svodove također su bili u dobrom stanju pa nije bilo potrebno zadirati dalje u njihovu strukturu. Veću je promjenu izveo jedino na prvom ulaznom traveju u crkvu. Stari kor za orgulje je srušen, a umjesto njega podignut novi neogotički oktogonalni kor. Schmidtu se zatim može i pripisati ideja o potrebi za spuštanjem poda crkve, jer se u tisku već prije početka radova spominjalo takvu namjeru.¹²⁵ Navodi se kako je nakon

¹¹⁹N.N., 1882a:3.

¹²⁰Isto: 3.

¹²¹N.N., 1882f:2. / N.N., 1882g: 4.

¹²²N.N., 1882f: 2. / N.N., 1882e: 5. / DAMJANOVIĆ, 2013b: 90.

¹²³N.N., 1881b:3.

¹²⁴DAMJANOVIĆ, 2013b: 78.

¹²⁵N.N., 1875b:857.

iskapanja unutrašnjosti zaključeno da baze stupova sežu još ispod tadašnje razine poda te da je potrebno spustiti ga za 70 centimetara kako bi se vratio na izvornu razinu, a crkvi se time vratio pravilan odnos unutarnjih dimenzija.¹²⁶

Dovršetkom radova kreiran je interijer koji se po svojim karakteristikama nije mogao usporediti s nijednim sakralnim interijerom toga vremena na našim prostorima. Zamračen prostor uvjetovan tamnim bojama zidova i vitraja u suprotnosti je bio sa svijetlim prostorima specifičnima za razdoblje baroka. Za mnoge to je bio razlog za kritiku, smatrali su da je prostor premračan ili prešaren.¹²⁷ Drugi pak, a među njima i poznati povjesničar umjetnosti IsoKršnjavi, više su cijenili „*suton ozbiljnih boja u Markovoj crkvi, nego prozaično svjetlo u sv. Katarini.*“¹²⁸

5.7. Potres 9. studenog 1880. godine

Razorni potres koji je pogodio Zagreb i širu okolicu 9. studenog 1880. godine imao je teške posljedice na opće stanje arhitekture u cijelome gradu. Brojne privatne kuće, crkve, kapele i državne zgrade teško su stradale, pa tako i katedrala i crkva sv. Marka, na kojima su se u to vrijeme izvodili restauratorski radovi. Radovi na vanjštini crkve do tog su trenutka u većoj mjeri bili dovršeni.¹²⁹ Novi zidovi su napukli, a najviše je stradalo zapadno pročelje, na kojem se zabat u potpunosti srušio te se donji zid djelomično odvojio od ostatka strukture.¹³⁰ Zvonik crkve sv. Marka se zadnji put srušio u velikom potresu 1502. godine, no ovoga puta je bio pošteđen od iste sudbine. Osim pukotina na zidovima zvonik nije zadobio veća konstruktivna oštećenja, ali se u tisku toga vremena spominje kako je sat zvonika zastao u potresu te je još tijekom idućeg dana

¹²⁶N.N., 1880a: 3.

¹²⁷N.N., 1882h: 2.

¹²⁸KRŠNJAVI, 1883: 186.

¹²⁹N.N., 1880a: 3.

¹³⁰N.N., 1880d: 2./ DAMJANOVIĆ, 2013b: 74.

prikazivao vrijeme u kojem se potres dogodio.¹³¹ U unutrašnjosti je dio svodova i rebara popucao, a neko vrijeme nakon potresa nastradao je i stari kor za orgulje.¹³² Pretpostavlja se da urušavanje kora nije toliko bio rezultat potresa, koliko je uzrokovano nemarom radnika, koji su prerano uklonili drvene potpornje kora.¹³³ Do oštećenja orgulja nije došlo, jer su one u tom trenutku već bile uklonjene s kora.¹³⁴

Posljedicama potresa radovi na crkvi sv. Marka znatno su se oduljili i umnožili, ali su oštećenja bila puno manja u odnosu na druge stare sakralne gradnje grada. Katedrala je bila jedna od građevina na kojoj su oštećenja bila izrazito velika. Svod u svetištu se urušio u potpunosti te je došlo do odvajanja žbuke sa zidova i padanja skulptura s oltara.¹³⁵ Zidovi tornja katedrale su, kao i kod zvonika sv. Marka, u velikoj mjeri bili popucali te je krajem godine bilo potrebno skinuti kupolu i lanternu, kako bi se sačuvala stabilnost cijele strukture građevine.¹³⁶

6. Revalorizacija neogotičkog sloja u recentnim konzervatorsko-restauratorskim radovima

Nastanak crkve sv. Marka karakterizira dugi kontinuitet gradnje te niz intervencija koje su uslijedile. Pri tome se u svakom razdoblju postupalo različito. Tijekom ranijih obnova i dogradnji crkva je dobila obilježja novih stilova, koji su se naslagali kao slojevi na postojeće

¹³¹N.N., 1880d: 3.

¹³²N.N., 1880b: 1.

¹³³N.N., 1880b: 1.

¹³⁴N.N., 1880b: 1.

¹³⁵N.N., 1880c: 1.

¹³⁶DAMJANOVIĆ, 2013a: 140.

stanje. Konceptcija zaštite spomenika kojoj je Schmidt bio dosljedan jest stilsko restauriranje, a podrazumijevalo je stilsku čistoću te povratak građevine u njeno „izvorno stanje.“ Samim time svi su se kasniji dodaci smatrali manje vrijednima te ih je neophodno bilo ukloniti. Postavlja se naravno pitanje kakav položaj zauzima veliki restauratorski zahvat pod vodstvom Schmidta i Bolléa u nizu zahvata koji su slijedili nakon njihovog, a odvili su se ne tako davno.

Prva velika intervencija nakon Schmidtova zahvata provedena je između dva svjetska rata. Razlog za pokretanje novih radova bilo je opće loše stanje u kojem se crkva nalazila, a ponajprije poteškoće s vlagom u unutrašnjosti.¹³⁷ Intervencije su uglavnom bile usmjerene na unutrašnjost crkve te su odredile unutrašnjost kakvu danas znamo, dok je obnova prema projektima Friedricha Schmidta osnova za danas sačuvanu vanjštinu. Godine 1936. formiran je odbor za restauriranje, koji su činili župnik Svetozar Rittig, Janko Barlé, slikar Jozo Kljaković, arhitekt Bruno Bauer, gradski građevinski savjetnik Karlo Ševček te GjuroSzabo iz Ureda za očuvanje povijesnih spomenika, a Ivan Meštrović i msgr. Lovro Radičević postavljeni su za savjetnike.¹³⁸ Odgovorne osobe za ovaj zahvatimali su vrlo negativan stav prema Schmidt-Bolléovom restauriranju. Smatrali su intervencije izvedene po Schmidtu i Bolléu u najmanju ruku bezvrijednima. GjuroSzabo u članku za Jutarnji list oštro kritizira Schmidt-Bolléov zahvat:

„Učinjeni su doista veliki pseudogotički prozori (a prijašnji su bili doista gotski!), pa su urešeni bazarskom slikarijom na staklo, koja je crkvu samo mračnijom učinila. [...] Zapadni (renesansni) portal je uništen, pa je izveden pseudogotski, koji se do danas – hvala Bogu – raspao. Grobnice su zatrpane (kako to će se uskoro pokazati), a sve je pokućstvo naprosto izbacano iz crkve, a kakovo je bilo svjedoče ostaci u Muzeju grada Zagreba: remek djela starih majstora. Zato su došla tri nova oltara, ma to bi imale biti

¹³⁷MARKOVIĆ/ PUHMAJER, 2013: 97.

¹³⁸HORVAT, 1980: 25.

one obećane tvorevine, a kad tamo, tako šta jadnoga nije bilo ni u zadnjoj selskoj crkvi.“¹³⁹

Takvo se razmišljanje djelomično moglo i pripisati duhu vremena, jer su historicistički stilovi tada još uvijek smatrani manje vrijednima te im se nije pripisivala ikakva povijesna ili estetska vrijednost.¹⁴⁰ Stilsko restauriranje, kao dominantna praksa zaštite spomenika XIX. stoljeća, bilo je u suprotnosti s *modernomnjegom spomenika (Denkmalpflege)*.¹⁴¹ Kao jedan od najvažnijih protagonista Bečke škole povijesti umjetnosti i zaštite spomenika prve polovice XX. stoljeća Max Dvořák oštro je kritizirao zaštitu spomenika XIX. stoljeća. Smatrao je da se stilskim restauriranjem brojnim značajnim umjetničkim djelima smanjila vrijednost te ih se time uništilo kao umjetnička djela:

„Od starosti posivjela crkva, restaurirana tako da se čini novom-novcatom zato što joj je unutrašnjost blistavo uređena, pozlaćena i iskićena, zidovi sjajno ožbukani ili obojeni, krov pokriven eternitom, gubi gotovo sve što ju je prije činilo lijepom i vrijednom. Nakon restauriranja nalik je dosadnoj novogradnji, izgubljeni su poezija, ugođaj, slikovita draž što su je okruživali, a rezultat restauracije, često povezane s velikim troškovima, nije održavanje, nego uništavanje i unakazivanje. Protiv takvih restauracija, koje su često neshvatljivo nesmotreno bile povjeravane nepozvanim rukama i kojima su pala žrtvom nebrojna stara umjetnička djela, posvuda se treba najodlučnije boriti.“¹⁴²

Protagonisti ove intervencije su predviđali ukloniti sve tragove Schmidt-Bolléova zahvata u unutrašnjosti, što im je skoro i uspjelo u potpunosti. Jedini danas sačuvani trag historicističke

¹³⁹ SZABO, 1936: 8.

¹⁴⁰ ČORIĆ, 2012: 142.

¹⁴¹ Isto: 143.

¹⁴² DVOŘÁK, 1988: 809.

opreme su vitraji, koji su nastali prema projektu Hermana Bolléa. Takav pristup najbolje prikazuje kako se djelatnost povjerenstva udaljila od svog ranijeg strogog načela kojim su zahvati na spomenicima bili ograničeni samo na konzerviranje.¹⁴³ Szabo je naglasio da je kod ovog zahvata riječ o restituciji, a ne o restauriranju, te je time podržao i odobrio postupak koji je Andela Horvat nazvala kreativnim konzervatorstvom.¹⁴⁴ Za izradu nove opreme i oslika angažirani su poznati hrvatski umjetnici toga vremena, Ivan Meštrović, Ljubo Babić i Jozo Kljaković.¹⁴⁵ Oslik crkve pri tome je bio povjeren Jozi Kljakoviću, Ivan Meštrović izveo je opremu u kamenu i bronci, Ljubo Babić nekoliko štafelajnih slika, a Bruno Bauer bio je zadužen za arhitektonsko projektiranje.¹⁴⁶ Gjuru Szabu izrazito je zasmetala činjenica što je Schmidt dao srušiti kapelu sv. Fabijana i Sebastijana, a „*nitko ne zna zašto*“ kako on navodi.¹⁴⁷ Stoga je odlučeno ponovno ju uspostaviti u dvotravejnoj prostoriji koju je Schmidt predvidio kao sakristiju. Nova sakristija dobila je mjesto u prostoriji između novouspostavljene kapele i zvonika te u prizemnoj razini zvonika. Pod izveden u crkvi sv. Marka u velikoj obnovi XIX. Stoljeća već je nakon postavljanja izazvao mnogobrojne negativne kritike.¹⁴⁸ Konzervatori ove obnove odlučili su ukloniti ga te zamijeniti kvalitetnijim domaćim kamenom,¹⁴⁹ a istovremeno je i otkopana kript a koja je u vrijeme Schmidtove obnove zasuta. Osim poda uklonjen je i Schmidtov oktogonalni kor te zamijenjen novim pjevalištem znatno manjih dimenzija, koje je smatrano prikladnijim.¹⁵⁰ Uz opće estetske promjene u unutrašnjosti došlo je i do djelomične tehničke modernizacije te konsolidacije i sanacije pojedinih stupova i zidova. Tehnička

¹⁴³HORVAT, 1980: 25.

¹⁴⁴Isto: 25.

¹⁴⁵MARKOVIĆ/ PUHMAJER, 2013: 97.

¹⁴⁶MARKOVIĆ/ PUHMAJER, 2013: 97./ HORVAT, 1980: 25.

¹⁴⁷SZABO, 1936: 8.

¹⁴⁸N.N., 1882h: 2.

¹⁴⁹MARKOVIĆ/ PUHMAJER, 2013: 105.

¹⁵⁰Szabo za Schmidtov kor navodi: „*Mjesto staroga pjevališta izvedeno je užasno sadašnje pjevalište, koje zatrpava dobru četvrtinu crkve, pa svojom rugobom uništava dojam gotskog prostora.*” (SZABO, 1936: 8.)

modernizacija odnosila se uglavnom na postavljanje novog sustava grijanja, osvjetljenja i ventilacije.¹⁵¹ Pomalo je ironična činjenica da su konzervatori u ovoj intervenciji prema ranijim zahvatima postupali na jednak način kao i Schmidt kada je bio suočen s istom situacijom. Što cijelu priču čini još zanimljivijom jest činjenica da su konzervatori s početka XX. stoljeća Schmidta i Bolléa toliko oštro iskritizirali, dok su prema vlastitom postupanju imali sasvim nekritički odnos. Zaključno se za ovaj zahvat može reći da je Schmidtova obnova smatrana ne samo manje vrijednom, nego da joj se oduzelo bilo kakvu estetsku ili povijesnu vrijednost, što je uvjetovalo potpunu negaciju historicističkog zahvata.

Drugo kontinuirano razdoblje u kojem je provedeno nekoliko zahvata trajalo je od 1967. do 2010. godine. Restauriranje je bilo povjereno Hrvatskom restauratorskom zavodu, a radove u prvoj fazi od 1967. do 1976. godine vodila je konzervatorica Gabrijela Šaban.¹⁵² Ova intervencija obuhvatila je crkvena pročelja te statičku sanaciju svetišta, u kojem su se nakon skidanja žbuke pokazale brojne vertikalne pukotine.¹⁵³ Do 12. srpnja 1971. godine sa svih je pročelja skinuta stara žbuka te zamijenjena novom vapnenom, s tim da se žbukanje svetišta zbog statičke sanacije izvodilo tek tijekom 1973. i 1974. godine.¹⁵⁴ Pri tome se došlo do vrijednih nalaza bitnih za daljnju zaštitu, a otkriven je i prezentiran romanički prozor na južnom zidu, koji vjerojatno potječe iz prve faze gradnje crkve. Od 1980. do 1988. godine u unutrašnjosti su se provodili radovi na zidnim slikama.¹⁵⁵ Potreba za takvom intervencijom javila se zbog lošeg stanja zidnih slika uzrokovane temeljnom vlagom u zidovima i brojnim pukotinama u žbuci.¹⁵⁶ Radovi u unutrašnjosti započeli su 1980. godine pod vodstvom restauratora Emila Ploha, a 1981.

¹⁵¹ MARKOVIĆ/ PUHMAJER, 2013: 109.

¹⁵² MILOŠEVIĆ/ ŠURINA/ RAŠPICA, 2013: 121.

¹⁵³ Isto: 121-122.

¹⁵⁴ Isto: 122.

¹⁵⁵ MILOŠEVIĆ/ ŠURINA/ RAŠPICA, 2013: 123.

¹⁵⁶ Isto: 123.

godine vodstvo je preuzeo restaurator Đuro Šimičić.¹⁵⁷ Krov crkve u to je vrijeme također bio u jako lošem stanju. Stoga je bilo potrebno ukloniti stari crijep te zamijeniti ga novim. Novi je glazirani crijep proizveden u Mađarskoj, jer karlovačka radionica od koje je izvorni glazirani crijep crkve bio naručen već 90 godina nije radila.¹⁵⁸ Radovi na sanaciji krovnog pokrova trajali su od 1997. do 2002. godine. Zadnja bitna intervencija odvijala se od 2004. do 2010. godine te su tijekom ovog vremena ponovno provedeni radovi na pročeljima. Zapadni portal većim je dijelom rekonstruirala radionica kipara Vladimira Hreljevića, pod nadzorom Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode.¹⁵⁹ Svi su postojeći kameni elementi na pročeljima očišćeni te su rekonstruirani dijelovi koji su nedostajali. Pod vodstvom konzervatora Silvija Novaka stara je žbuka ponovno skinuta te je stavljena nova industrijska vapnena žbuka, pri čemu je zadržana ranija metoda prezentacije iz 70-ih.¹⁶⁰ Moguće je uočiti pristup zaštiti spomenika potpuno različit od onog s početka XX. stoljeća. Svim je slojevima pridodana jednaka vrijednost, pa tako i historicističkoj obnovi pod Schmidtom i Bolléom. Radi se o zahvatima koji su poštivali povijesnu vrijednost i slojevitost crkve. Pri prezentaciji vanjštine služilo se konceptom prezentiranja posljednjeg živućeg sloja, što je u ovom slučaju rezultat historicističke obnove Friedricha von Schmidta.¹⁶¹ Slojevitost crkve dodatno je istaknuta arheološkom prezentacijom pronađenog romaničkog prozora na južnom pročelju.¹⁶²

¹⁵⁷Isto: 124-125.

¹⁵⁸Isto: 134.

¹⁵⁹Isto: 144.

¹⁶⁰Isto: 144.

¹⁶¹MAROEVIĆ, 1986: 91.

¹⁶²MAROEVIĆ, 1986: 71-72.

7. Zaključak

Crkva sv. Marka jedan je od najstarijih spomenika grada Zagreba s kontinuitetom postojanja od preko 750 godina. Za područje zaštite spomenika crkva je bitna, jer su na njoj provedene brojne obnove i intervencije, kojima se nastojalo očuvati je i prenijeti budućim generacijama.

Najvažnija intervencija u povijesti crkve zbiva se u drugoj polovici XIX. stoljeća, točnije od 1876. do 1882. godine. Važnost ove teme je utoliko veća što se radi o jedinom sveobuhvatnom stilskom restauriranju ove crkve, a istovremeno i o prvom sveobuhvatnom historicističkom

stilskom restauriranju u našim krajevima.¹⁶³ Nastojanjima velikih intelektualaca toga vremena, među kojima su bili i biskup Strossmayer i Franjo Rački, pokrenuto je restauriranje te je angažiran jedan od najznačajnijih arhitekata toga vremena na području cijele monarhije, Friedrich von Schmidt. Važnosti ovog restauriranja svjedoči i pažnja koja je zahvatu pridodana u tisku toga vremena.

Cilj je od samog početka bio vratiti građevinu u njeno „*izvorno stanje*“ te pri tome posegnuti za narodnom tradicijom, u skladu sa buđenjem nacionalnih osjećaja na području cijele Europe. Schmidt je restauriranju pristupio po načelima stilskog restauriranja. Raniju zidnu strukturu crkve Schmidt je u većoj mjeri zadržao, osim zabata, koji su nanovo izvedeni. Arhitektonska plastika vanjskih zidova također je promijenjena, a prema zatečenim gotičkim prozorima Schmidt je izradio projekte za one koji su nedostajali. Svi su kasniji dodaci uklonjeni, osim tornja, koji je zbog nedostatka financijskih sredstava zadržan, čime je u konačnici onemogućeno stilsko jedinstvo. U unutrašnjosti je Schmidt zadržao izvorne srednjovjekovne stupove i svodove, koji su djelomično nanovo izvedeni nakon potresa 1880. godine, te projektirao novo oktogonalno pjevalište. Za daljnju izvedbu projekta unutrašnjosti zaslužan je bio Herman Bollé. Prema njegovim su projektima napravljeni vitraji, nova oprema i oslik, a izvedba navedenog povjerena je većim dijelom domaćim majstorima. U intervenciji 1920-ih i 1930-ih zahvat Schmidta i Bolléa smatran je vandalizmom, bez ikakve povijesne ili estetske vrijednosti. Stoga je unutrašnjost u potpunosti preoblikovana, a tragovi historicizma su uklonjeni, izuzev Bolléovih vitraja. Vanjština je do danas većim dijelom ostala uvjetovana Schmidtovim projektom, a u recentnim zahvatima historicističkom se naslijeđu pristupilo na drugačiji način. Smatrano je jednako vrijednim kao i ostala razdoblja, te je istaknuta slojevitost crkve sv. Marka.

¹⁶³DAMJANOVIĆ, 2013b: 63.

Friedrich von Schmidt crkvu je sv. Marka restaurirao potpuno u skladu s konzervatorskom praksom i uvjerenjima svojeg vremena. Unatoč tomu što potpuna stilska koherencija nije postignuta, crkva je zadobila reprezentativan izgled, a naglašena je i njena vrijednost kao simbola grada i države.

Popis ilustracija

Slika br. 1 – Shematski prikaz srednjovjekovnih slojeva crkve sv. Marka (crtao: Z. Horvat), skenirano iz: HORVAT, 2013: 31.

Slika br. 2 – Faze sakristije i kapele sv. Fabijana i Sebastijana (analiza i crtež: Z. Horvat, grafička obrada: M. Čalušić), skenirano iz: HORVAT, 2013: 25.

Slika br. 3 – Zid u potkrovlju svetišta (snimio: J. Kliska, DG 46092, HRZ), skenirano iz: PUHMAJER, 2013 : 42.

Slika br. 4 – Friedrich von Schmidt (WienerBauhütte 1915), izvor: N.N.

<http://www.architektenlexikon.at/de/555.htm>

Slika br. 5 – Friedrich i Heinrich Schmidt, Presjek i tlocrt crkve sv. Marka prije restauracije (Wienmuseum, sign. HM, Inv. Nr. 157.093/1-25), skenirano iz: DAMJANOVIĆ, 2013b: 65.

Slika br. 6 – Friedrich i Heinrich Schmidt, Južno i istočno pročelje crkve sv. Marka prije restauracije (Wienmuseum, sign. HM, Inv. Nr. 157.093/1-25), skenirano iz: DAMJANOVIĆ, 2013b: 64.

Slika br. 7 – Friedrich Schmidt, Projekt za restauraciju južnog pročelja svetog Marka, 1875. (MGZ, Zbirka projekata), skenirano iz: DAMJANOVIĆ, 2013b: 68.

Slika br. 8 – Zapadno pročelje crkve sv. Marka na precrtu iz 1936. nacrt iz 1875. prije Schmidt-Bolléove regotizacije (DAZ, GPO, GO, kut. 294295), preslika originala

Slika br. 9 – Friedrich Schmidt, Perspektivni pogled na restauriranu crkvu prema Schmidtovom projektu iz 1875, skenirano iz: N.N., 1875b: 845.

Slika br. 10 – Izvedbeni projekt za zapadni portal crkve sv. Marka u Zagrebu, oko 1879. (DAZ, GPZ, GO, Crkva sv. Marka), skenirano iz: DAMJANOVIĆ, 2013b: 72.

Slika br. 11 – Friedrich Schmidt, Projekt za restauraciju istočnog pročelja crkve sv. Marka, 1875. (MGZ, Zbirka projekata), skenirano iz: DAMJANOVIĆ, 2013b: 69.

Slika br. 12 – Južna strana krova crkve sv. Marka, današnje stanje, izvor: N.N.

http://www.hkv.hr/images/stories/Slike05/Slavonija_5/42_SV-MARKO-zgb-8x.jpg

Slika br. 13 – Friedrich Schmidt, Projekt za svetište i toranj crkve sv. Marka s izmijenjenim prijedlogom za kapu tornja, 1877. (DAZ, GPZ, GO, kut. 294295), skenirano iz: DAMJANOVIĆ, 2013b: 76.

Bibliografija

- BARLÉ, J. (1896.), *Povjest župa i crkava zagrebačkih. 1, Župa sv. Marka*, Zagreb.
- BEDENKO, V. (1989.), *Zagrebački Gradec : kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb.
- BUGAR, A./ MAŠIĆ, B. (2008.), *Srednjovjekovno groblje na Trgu sv. Marka u Zagrebu*, „Srednji vek – arheološke raziskave med Jadranskim morjem i Panonsko nižino“ 171-177, Ljubljana.
- CEVC, E./ HORVAT, A. (1984.), *Gotika u Sloveniji i Hrvatskoj*, Beograd, Zagreb, Mostar.
- ĆORIĆ, F. (2012.), *Max Dvořák: Restauratorska pitanja – Split*, „Kulturna baština“, br. 38 (2012.), 141-162, Split.
- DAMJANOVIĆ, D. (2009.), *Narodni motivi u projektima Friedricha Schmidta za Hrvatsku*, „StudiaethnologicaCroatica“ 21: 331-354.
- DAMJANOVIĆ, D. (2013.a), *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb.
- DAMJANOVIĆ, D. (2013.b), *Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća*, „Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova“ 63-96, Zagreb.
- DVOŘÁK, M. (1988.), *Katekizam zaštite spomenika*, „Pogledi“, br. 18, 793-821, prevela: Jasenka Mirenić-Bačić, Split.
- HORVAT, A. (1975.), *Između gotike i baroka*, Zagreb.
- HORVAT, A. (1980.), *O djelovanju konzervatorske službe u Zagrebu (1923-1941)*, „Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske“, 6/7 (1980/81), 15-35, Zagreb.
- HORVAT, Z. (2013.), *Srednjovjekovna crkva sv. Marka*, „Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova“ 11-36, Zagreb.
- KLAIĆ, N. (1982.), *Povijest Zagreba. Knj. 1, Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb.
- KRŠNJAVI, I. (1883.), Njekeprimjetbe na članak „Nješto o crkv. umjetnosti, I.“, *Katolički list*, br. 24, 185-187.
- MARKOVIĆ, Z./ PUHMAJER, P. (2013.), *Zahvati na crkvi između dva svjetska rata*, „Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova“ 97-120, Zagreb.
- MAROEVIĆ, I. (1986.), *Sadašnjost baštine*, Zagreb.
- MILOŠEVIĆ, V./ ŠURINA, E./ RAŠPICA, B. (2013.), *Konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi i zvoniku od 1967. do danas*, „Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova“ 121-150, Zagreb.

- N. N. (1875.a), Nove umjetničke gradnje u Zagrebu, *Vienac*, br. 17, 280.
- N. N. (1875.b), Crkva sv. Marka u Zagrebu, *Vienac*, br. 52, 856-857.
- N. N. (1875.c), Popravljanje crkve sv. Marka, *Obzor*, br. 24, 1.
- N. N. (1876.a), Popravak crkve sv. Marka, *Vienac*, br. 46, 755.
- N. N. (1876.b), RestaurationderMarkuskircher, *AgramerZeitung*, br. 207, 2.
- N. N. (1878.a), Trošak za restauraciju katedrale, *Obzor*, br. 125, 1-2.
- N. N. (1878.b), G. Schmidt u Zagrebu, *Vienac*, br. 24, 392.
- N. N. (1878.c), Restauracija Markove crkve, *Vienac*, br. 39, 632.
- N. N. (1880.a), RestaurierungderMarkuskirche, *AgramerZeitung*, br. 191, 3.
- N. N. (1880.b), Erdbeben, *AgramerZeitung*, br. 286, 1-2.
- N. N. (1880.c), Strahote potresa, *Narodne novine*, br. 257, 1.
- N. N. (1880.d), Potres od 9. studenog 1880., *Narodne novine*, br. 258, 2-3.
- N. N. (1881.a), ZurBautätigkeit, *AgramerZeitung*, br. 72, 2.
- N. N. (1881.b), Popravak gradske župne crkve sv. Marka u Zagrebu, *Obzor*, br. 138, 3.
- N. N. (1882.a), Kirchenrestaurations-Arbeiten, *AgramerZeitung*, br. 97, 1882, 3.
- N. N. (1882.b), Kirchenrestaurations-Arbeiten, *AgramerZeitung*, br. 111, 1882, 3.
- N. N. (1882.c), Gemeinderath. Sitzungvom 10. Juni, *AgramerZeitung*, br. 133, 1882, 2-3.
- N. N. (1882.d), Kirchenrestaurations-Arbeiten, *AgramerZeitung*, br. 136, 1882, 2.
- N. N. (1882.e), Crkva svetoga Marka, *Narodne novine*, br. 78, 1882, 4-5.
- N. N. (1882.f), K restauraciji crkve sv. Marka, *Narodne novine*, br. 179, 1882, 2.
- N. N. (1882.g), Crkva sv. Marka u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 220, 1882, 4.
- N. N. (1882.h), Crkva sv. Marka, *Narodne novine*, br. 249, 1882, 2.
- N. N. (1887.), Kirchenrestaurirungs-Arbeitenin Agram, *AgramerZeitung*, br. 145, 1887, 3.
- PUHMAJER, P. (2013.), *Izgradnja zvonika i obnove crkve od 17. do početka 19. stoljeća*, „Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova“ 37-62, Zagreb.
- SUK, F. (1883.), Nešto o crkvenoj umjetnosti II, *Katolički list*, br. 15, 113-115.
- SZABO, Đ. (1936.), Restitucija, ne restauracija crkve svetoga Marka u Zagrebu, *Jutarnji list*, 8-9.

ŠIŠIĆ, F. (1928.), *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Sv. 1, Od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875*, Zagreb.

ŠIŠIĆ, F. (1929.), *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Sv. 2, Od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881*, Zagreb.

ŠPIKIĆ, M. [ur.] (2006.), *Anatomija povijesnog spomenika*, Zagreb.

WURZBACH, C. (1875.), *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Band 30*, Beč.